สยาม พิมพการ

ประวัติศาสตร์การพิมพ์ในประเทศไทย

การพิมพ์ในไทยเป็นงานริเริ่มบุกเบิกของบาทหลวงชาวตะวันตกเพื่อพันธกิจทางศาสนา ส่วนข้อมูลข่าวสารเพื่อการรับรู้หรือเรียนรู้สู่โลกกว้างในเบื้องต้นเป็นผลพลอยได้จากการเผยแผ่คริสต์ศาสนา จึงต้องรอถึงเบื้องปลาย การพิมพ์จึงจะเป็นไปเพื่อแบ่งปันข้อมูลข่าวสารและความรู้สู่โลกกว้าง แต่หนทางสู่โลกใบใหม่ก็มักถูกผู้มีอำนาจรัฐรวมศูนย์ใช้อาญาสิทธิ์ปิดกั้น

...ในที่สุดบรรดาเทคโนโลยีการพิมพ์สมัยใหม่จากตะวันตกจึงตกเป็นเครื่องมืออย่างดีและมีประสิทธิภาพของชนชั้นนำกรุงรัตนโกสินทร์ใช้สร้างความเป็นไทยตามต้องการของ "ผู้ดี" ว่าคนไม่เท่ากันมีลดหลั่นผู้ใหญ่-ผู้น้อย และมีความเป็นไทย-"ไม่ไทย" (หมายถึงคนอื่น) ฯลฯ เพื่อหล่อหลอมกล่อมเกลาและควบคุมคนทั้งมวลในไทยให้ดำเนินวิถีชีวิตอย่างยอมจำนนต่อความเป็นไทยหรือวัฒนธรรมไทย "ไม่เหมือนใครในโลก" ตราบจนทุกวันนี้

มติชน

ขรรค์ชัย บุนปาน *บรรณาธิการอำนวยการ*
สุจิตต์ วงษ์เทศ *บรรณาธิการ*

พิมพ์ครั้งที่ 2

สยามพิมพการ:
ประวัติศาสตร์การพิมพ์ในประเทศไทย

ศิลปวัฒนธรรม
ART & CULTURE
ฉบับพิเศษ

สำนักพิมพ์มติชน

สยามพิมพการ:
ประวัติศาสตร์การพิมพ์ในประเทศไทย

คณะทำงานประวัติการพิมพ์ในประเทศไทย

ราคา 790 บาท

ศิลปวัฒนธรรม
ART & CULTURE
ฉบับพิเศษ

สยามพิมพการ: ประวัติศาสตร์การพิมพ์ในประเทศไทย

- **ขรรค์ชัย บุนปาน บรรณาธิการอำนวยการ**
  สุจิตต์ วงษ์เทศ บรรณาธิการ
  คณะทำงานประวัติการพิมพ์ในประเทศไทย

พิมพ์ครั้งที่ 1 : สำนักพิมพ์มติชน, กันยายน 2549
พิมพ์ครั้งที่ 2 : สำนักพิมพ์มติชน, มกราคม 2565
ราคา 790 บาท

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของสำนักหอสมุดแห่งชาติ
สยามพิมพการ: ประวัติศาสตร์การพิมพ์ในประเทศไทย.
พิมพ์ครั้งที่ 2.--กรุงเทพฯ : มติชน, 2565.
792 หน้า.
1. การพิมพ์--ไทย--ประวัติ. I. ชื่อเรื่อง.
686.209593
ISBN 978 - 974 - 02 - 1768 - 8

สำนักพิมพ์มติชน | www.matichonbook.com

- ที่ปรึกษาสำนักพิมพ์ : อารักษ์ คคะนาท, สุพจน์ แจ้งเร็ว, นงนุช สิงหเดชะ
- ผู้จัดการสำนักพิมพ์ : มณฑล ประภากรเกียรติ
- รองผู้จัดการสำนักพิมพ์ : รุจิรัตน์ ทิมวัฒน์, สุภชัย สุชาติสุธาธรรม
- บรรณาธิการบริหาร : สุลักษณ์ บุนปาน
- หัวหน้ากองบรรณาธิการ : ชนมน วังทิพย์
- บรรณาธิการเล่ม : ปกรณ์เกียรติ ดีโรจนวานิช
- พิสูจน์อักษร-ดัชนี : เต็มจิต ฉั่วริยะกุล
- กราฟิกเลย์เอาต์ : อรอนงค์ อินทรอุดม
- ศิลปกรรม : นุสรา สมบูรณ์รัตน์
- ออกแบบปก : ประภาพร ประเสริฐโสภา
- ประชาสัมพันธ์ : ภีมรพี ธุรารัตน์, ณัชชา เชี่ยวกล

จัดทำโดย : บริษัทมติชน จำกัด (มหาชน) 12 ถนนเทศบาลนฤมาล
ประชานิเวศน์ 1 เขตจตุจักร กรุงเทพฯ 10900
โทรศัพท์ 0-2580-0021 ต่อ 1235
โทรสาร 0-2589-5818
พิมพ์ที่ : โรงพิมพ์มติชน 12 ถนนเทศบาลนฤมาล ประชานิเวศน์ 1
เขตจตุจักร กรุงเทพฯ 10900
โทรศัพท์ 0-2580-0021 ต่อ 2000, 2108
โทรสาร 0-2591-9013
จัดจำหน่ายโดย : บริษัทงานดี จำกัด (ในเครือมติชน)
12 ถนนเทศบาลนฤมาล ประชานิเวศน์ 1 เขตจตุจักร กรุงเทพฯ 10900
โทรศัพท์ 0-2580-0021 ต่อ 3358-3360
โทรสาร 0-2591-9012
Matichon Publishing House a division of Matichon Public Co., Ltd.
12 Tethsabannarueman Rd., Prachanivate 1,
Chatuchak, Bangkok 10900 Thailand

ใช้กระดาษ Moorim Easy Read

หากท่านต้องการสั่งซื้อหนังสือเล่มนี้
จำนวนมากในราคาพิเศษ
โปรดติดต่อโดยตรงที่ บริษัทงานดี จำกัด
โทรศัพท์ 0-2580-0021 ต่อ 3353
โทรสาร 0-2591-9012

MATICHON PREMIUM PRINT
ฝ่าย MATICHON PREMIUM PRINT
บริษัทมติชน จำกัด (มหาชน)
รับผลิตสื่อสิ่งพิมพ์ทุกประเภท
โทรศัพท์ 0-2580-0021 ต่อ 2419, 2424
e-mail print.matichon@gmail.com

ในกรณีที่หนังสือมีข้อผิดพลาดจากการพิมพ์
เช่น หน้าขาดหาย หน้าซ้ำ หน้าสลับ เข้าเล่มกลับหัว
กรุณาติดต่อมาที่ email: matichonbook.sales@gmail.com
หรือ inbox: matichonbook เพื่อขอเปลี่ยนเล่มใหม่

สารบัญ

สยามพิมพการ: ประวัติศาสตร์การพิมพ์ในประเทศไทย

คำบอกเล่า โดย สุจิตต์ วงษ์เทศ *11*

คำนำ *19*

ภาค 1 ประวัติการพิมพ์ 23

1 เทคโนโลยีการพิมพ์และโรงพิมพ์ 24

กำเนิดการพิมพ์และโรงพิมพ์ในสยาม 25

โรงพิมพ์ยุคเริ่มแรกของชาวสยาม 47

โรงพิมพ์เอกชนยุคบุกเบิก 54

จาก “สะพานหัน” ถึง “สำเพ็ง” 64

รอยต่ออารยธรรมการพิมพ์ 71

2 การหนังสือพิมพ์ในประเทศไทย 138

หนังสือพิมพ์รายวันในสมัยรัชกาลที่ 5 139

หนังสือพิมพ์รายวันในสมัยรัชกาลที่ 6 145

สิ่งพิมพ์วิเคราะห์ข่าว, แสดงความคิดเห็นทางการเมือง 165

สรุป พัฒนาการของหนังสือพิมพ์รายวันในประเทศไทย ก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 172

หนังสือพิมพ์รายวันไทยสมัยประชาธิปไตย 189

หนังสือพิมพ์รายวันไทย หลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475-2500 203

หนังสือพิมพ์ไทยระหว่างปี พ.ศ. 2500-2512 259

หนังสือพิมพ์รายวันไทย ยุคธุรกิจและการโฆษณา 273

3 นิตยสารในประเทศไทย **302**
นิตยสารในประเทศไทย 303
นิตยสารก่อน พ.ศ. 2475 308
หลัง 2475 ถึงทศวรรษ 2510 340

4 การสำนักพิมพ์ในประเทศไทย 390
พัฒนาการสำนักพิมพ์ 391
การสำนักพิมพ์ก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 392
สำนักพิมพ์หลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475-2500 417
สำนักพิมพ์ทศวรรษ 2500-2520 435

ภาค 2 บทวิเคราะห์ "ชาติไทยในสิ่งพิมพ์" ว่าด้วยบทบาทของบุคคล สังคม ที่มีผลกระทบต่อการพิมพ์ในยุคเริ่มแรกของไทย 459

1 กษัตริย์ไทยในยุคกำเนิดการพิมพ์ **460**

2 สิ่งพิมพ์กับความรู้สมัยใหม่แบบก้าวกระโดด ยุคต้นกรุงรัตนโกสินทร์ **478**

3 ผลกระทบของยุคการพิมพ์ที่มีต่อการเผยแพร่หนังสือหอหลวงในสังคมไทย **494**
หนังสือในสังคมไทย 495
หนังสือหอหลวงสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ 499
ที่มาและที่ไปของหนังสือหอหลวง 503
หนังสือหอหลวงในสมัยรัชกาลที่ 3 ก่อนยุคการพิมพ์ 506
หนังสือหอหลวงในยุคการพิมพ์ และคดีริบหนังสือ กฎหมายนายโหมด 508

การเซ็นเซอร์หนังสือหอหลวงในสมัยของ
สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ 516
สรุป 519

4 บทวิเคราะห์ว่าด้วยกลยุทธ์การใช้สิ่งพิมพ์ ในยุคเริ่มต้นจนถึงรัชกาลที่ 4 524
สิ่งพิมพ์สมัยแรกเริ่ม ยุคสื่อสารความรู้ 525
ยุคหมอบรัดเลย์ กลยุทธ์เชิงเปรียบเทียบ 529
ยุคหนังสือพิมพ์ กลยุทธ์แอบแฝง 532
สิ่งพิมพ์หลวง 1 กษัตริย์ 1 ข่าวสาร 537
การพิมพ์สมัยใหม่กับการรักษาเอกราชของชาติ 538

ภาค 3 จาก "ประพันธ์สาส์น" ถึง "มติชน" 579

1 จาก "ผดุงศึกษา-ประพันธ์สาส์น" ถึง "มติชน" 580
นวนิยาย 10 สตางค์ 581
กำเนิดร้านผดุงศึกษา เวิ้งนาครเขษม 585
จาก ผดุงศึกษา ถึง ประพันธ์สาส์น 589
"กระบี่ล้างแค้น": นวนิยายจีน ว. ณ เมืองลุง 593
"ขวัญจิต" จุดเริ่มต้นนักเขียนสองรุ่น 596
สยามรัฐ: บรรยากาศการเมือง และวรรณกรรม 600
ช่อฟ้า สยามสมัย เฟื่องนคร และ "หนุ่มเหน้าสาวสวย" 603
ประพันธ์สาส์น-สยามสแควร์ "ราชาพ็อกเก็ตบุ๊ก" 606
โรงพิมพ์พิฆเณศ หนังสือพิมพ์ประชาชาติ
และเหตุการณ์เดือนตุลา 611

2 บนเส้นทางจาก "ประชาชาติ" ถึง "มติชน" 628
เกิดจากพิฆเณศ เหตุด้วยถูกไล่ออกจากสยามรัฐ 629
จากประชาชาติ 2475 ถึงประชาชาติ 2516 631
หน้าตาของหนังสือพิมพ์ประชาชาติรายสัปดาห์ 634

ส่องสังคมการเมืองไทยหลังวันมหาวิปโยค
ผ่านประชาชาติรายสัปดาห์ 635
ประชาชาติรายสัปดาห์จับจ้องมองสื่อหลัง 14 ตุลาฯ 638
จากรายสัปดาห์ถึงประชาชาติรายวัน
อันเป็นแรงปรารถนาเดิม 640
ใครเป็นเจ้าของ?: หนังสือพิมพ์ประชาชาติรายวัน
กับข่าวลือ 642
ทีมงานรุ่นบุกเบิกประชาชาติรายวัน 644
บรรยากาศการทำงานของประชาชาติรายวัน 645
ประชาชาติรายวัน สร้างปรากฏการณ์ใหม่
ในการจัดหน้าหนังสือพิมพ์ 648
การผลิตและระบบสมาชิกประชาชาติรายวัน 650
ตั้งบริษัทใหม่ ใช้ชื่อ “หนังสือพิมพ์รวมประชาชาติรายวัน” 651
อุบัติเหตุทางการเมือง สู่หนังสือพิมพ์เข็มทิศธุรกิจรายสัปดาห์ 652
เข็มทิศธุรกิจ: เข็มทิศของหนังสือพิมพ์เศรษฐกิจแห่งยุค 653
หมายเหตุหน้าแรก: เข็มทิศ-มติชนรายวัน 655
เมื่อมติชนรายวัน เคียงบ่าเคียงไหล่กับประชาชาติธุรกิจ 656
บรรยากาศการทำงานของมติชนรายวัน 659

ภาคผนวก 675

ก รายชื่อนิตยสารและหนังสือพิมพ์ที่ออก
ในสมัยรัชกาลที่ 3-7 676
ข ภาพถ่ายและสิ่งพิมพ์ในยุคต่าง ๆ 707
ค ตารางเปรียบเทียบเทคโนโลยีการพิมพ์แบบตะวันตก
ที่แพร่หลายเข้ามาในดินแดนอุษาคเนย์ 761

บรรณานุกรม *763*
ดัชนี *779*
คณะทำงานประวัติการพิมพ์ในประเทศไทย *792*

คำบอกเล่า
พลังของข้อมูลความรู้จากการพิมพ์

สยามพิมพการ: ประวัติศาสตร์การพิมพ์ในประเทศไทย

การพิมพ์มีพลังกระตุ้นการรับรู้หรือเรียนรู้สู่โลกกว้างที่ต่างจากเดิม (คือเรื่องโลกแบนมีแกนกลางเป็นเขาพระสุเมรุ)

การพิมพ์ในไทยเป็นงานริเริ่มบุกเบิกของบาทหลวงชาวตะวันตกเพื่อพันธกิจทางศาสนา ส่วนข้อมูลข่าวสารเพื่อการรับรู้หรือเรียนรู้สู่โลกกว้างในเบื้องต้นเป็นผลพลอยได้จากการเผยแผ่คริสต์ศาสนา จึงต้องรอถึงเบื้องปลาย การพิมพ์จึงจะเป็นไปเพื่อแบ่งปันข้อมูลข่าวสารและความรู้สู่โลกกว้าง แต่หนทางสู่โลกใบใหม่ก็มักถูกผู้มีอำนาจรัฐรวมศูนย์ใช้อาญาสิทธิ์ปิดกั้น

ความรู้คืออำนาจอันศักดิ์สิทธิ์เป็นสมบัติของชนชั้นนำไทยครอบครองไว้กลุ่มเดียว (ไม่เกี่ยวกับประชาชน) ในที่สุดบรรดาเทคโนโลยีการพิมพ์สมัยใหม่จากตะวันตกจึงตกเป็นเครื่องมืออย่างดีและมีประสิทธิภาพของชนชั้นนำกรุงรัตนโกสินทร์ใช้สร้างความเป็นไทยตามต้องการของ “ผู้ดี” ว่า **คนไม่เท่ากันมีลดหลั่นผู้ใหญ่-ผู้น้อย และมีความเป็นไทย-“ไม่ไทย” (หมายถึงคนอื่น) ฯลฯ** เพื่อหล่อหลอมกล่อมเกลาและควบคุมคนทั้งมวลในไทยให้ดำเนินวิถีชีวิตอย่างยอมจำนนต่อความเป็นไทยหรือวัฒนธรรมไทย “ไม่เหมือนใครในโลก” ตราบจนทุกวันนี้

ตัวอักษรเป็นอุปกรณ์ตั้งต้นของวัฒนธรรมการพิมพ์ ตัวอักษรไทยจึงถูกสร้างตำนานบอกความเป็นมาด้วยวัฒนธรรมไทยที่ “เพิ่ง

สร้าง” ว่าเกิดจากปาฏิหาริย์การประดิษฐ์คิดค้นของวีรบุรุษเพียงคนเดียว หากใครไม่เชื่อตามก็ต้องรับวิบากกรรมด้วยการถูกใส่ร้ายป้ายสีรุนแรง

โลกกว้างที่ต่างจากเดิม

การพิมพ์แบบตะวันตกเป็นที่รับรู้ครั้งแรกในหมู่ชนชั้นนำสมัยอยุธยา (แผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์) มากกว่า 350 ปีมาแล้ว หรือเรือน พ.ศ. 2200

1. โรงพิมพ์หลวงของฝรั่งเศสเป็นที่รับรู้ของชนชั้นนำสมัยอยุธยาด้วยการดูงานการพิมพ์ (พ.ศ. 2228) เมื่อคราวคณะทูตสยามจากอยุธยาไปเจริญทางพระราชไมตรีกับพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 ได้มีโอกาสเข้าเยี่ยมชมขั้นตอนการพิมพ์และผลิตหนังสือเป็นเล่มมีตัวอักษรพิมพ์ไว้ทุกหน้ากระดาษ

2. โรงพิมพ์แรกสมัยอยุธยา เชื่อกันว่าตั้งอยู่บริเวณตำบลมหาพราหมณ์ บริเวณนอกเกาะเมืองอยุธยาไปทางตะวันตกเฉียงเหนือ (ปัจจุบันอยู่ในท้องที่อำเภอบางบาล จังหวัดพระนครศรีอยุธยา) โดยบาทหลวงชาวฝรั่งเศสสั่งเครื่องพิมพ์จากยุโรปเพื่อกิจการเผยแผ่คริสต์ศาสนา แต่จนถึงบัดนี้ยังหาหลักฐานสนับสนุนไม่พบ

โรงพิมพ์หรือการพิมพ์แบบตะวันตกในสมัยอยุธยาที่ตำบลมหาพราหมณ์จะมีจริงหรือไม่จริงยังไม่ยุติ แต่จากหลักฐานประวัติศาสตร์พบว่าสมัยอยุธยามีความพยายามในการตั้งโรงพิมพ์ด้วยเทคโนโลยีก้าวหน้าจากยุโรปเพื่อพันธกิจทางคริสต์ศาสนา แต่ผลพลอยได้คือกระตุ้นการรับรู้หรือการเรียนรู้สู่โลกกว้างที่ต่างจากเดิม (และเป็นรากฐานสำคัญผลักดันให้มีการพิมพ์จนสำเร็จในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ และเป็นมรดกตกทอดถึงปัจจุบัน)

หนังสือเป็นเล่มมีตัวอักษรหรือตัวหนังสือถูกพิมพ์ด้วยข้อความมีข้อมูลชุดความรู้ที่ผลิตจากโรงพิมพ์ เป็นที่รับรู้ของชนชั้นนำสมัย

อยุธยา แม้ไม่พบหลักฐานการพิมพ์ในพระนครศรีอยุธยา แต่ชุดความรู้เหล่านั้นจากตะวันตกถูกถ่ายทอดแบ่งปันผ่านการเรียนการสอนคริสต์ศาสนา นิกายโรมันคาทอลิกในโรงเรียนฝึกบาทหลวง (เรียก "สามเณราลัย" โดยคัดเลือกจากเยาวชนพื้นเมืองหลากหลายชาติพันธุ์ในพระนครศรีอยุธยา) ประกอบด้วยวิชาความรู้เกี่ยวกับอักษรโรมัน ภาษาโปรตุเกส ภาษาละติน วิทยาศาสตร์ ปรัชญา เทววิทยา ฯลฯ รวมทั้งความรู้เกี่ยวกับเพลงดนตรี (ข้อมูลเหล่านี้พบในงานวิจัยของมหาวิทยาลัยอย่างน้อย 2 แห่ง)

ชุดความรู้ที่บาทหลวง "นำเข้า" สู่พระนครศรีอยุธยามิได้เผยแพร่จำกัดอยู่เฉพาะสำนักเรียนฝึกบาทหลวง (ที่ตำบลมหาพราหมณ์) แต่ความรู้เหล่านั้นแพร่หลายสู่ชนชั้นนำจำนวนหนึ่งซึ่งมีทั้งเจ้านายชั้นสูงและขุนนางข้าราชการในราชสำนัก (ในงานวิจัยพบว่าบุคคลเหล่านี้บางกลุ่มเรียนรู้ภาษาโปรตุเกสระดับใช้งานได้) ครั้นนานเข้าก็หล่อหลอมกล่อมเกลาโน้มน้าวแนวคิดเดิมแบบจารีตนิยมค่อยๆ ก้าวสู่โลกกว้างที่ต่างจากเดิมเป็นลักษณะสัจนิยม ดังพบในวรรณกรรมของชนชั้นนำบางเรื่องแสดงออก "นอกขนบ" ซึ่งต่างจากวรรณกรรมก่อนหน้านั้น

พระศรีมโหสถ แต่งกาพย์ห่อโคลง (ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์) พรรณนาวิถีชีวิตของประชาชนหลากหลายชาติพันธุ์อยู่ปะปนกันในพระนครศรีอยุธยา

เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ (เจ้าฟ้ากุ้ง) แต่งกาพย์ห่อโคลง (ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ) แสดงอารมณ์ความรู้สึกทางเพศของตนเองอย่างหมดเปลือกในบทเห่สังวาสและเห่ครวญโดยไม่อิงขนบ "เทพอุ้มสม" ตามประเพณีก่อนหน้า และนอกจากนั้นยังพรรณนาธรรมชาติลักษณะสมจริงอย่างยิ่งโดยไม่อิงขนบ "ป่าหิมพานต์" ในกาพย์ห่อโคลง*นิราศธารทองแดง* ส่วนกาพย์ห่อโคลง*นิราศธารโศก*พรรณนา "เวลา" ในวิถีชีวิตประจำวันแบบโลกตะวันตกเป็นชั่วโมงและวันเดือนปี เป็นต้น

อักษรไทยในการพิมพ์ของไทย

อักษรในสากลโลกมิได้เกิดจากปาฏิหาริย์การประดิษฐ์คิดค้นของใครคนใดคนหนึ่งเพียงคนเดียว และเป็นไปไม่ได้ที่ตัวอักษรจะถูกประดิษฐ์ดังเนรมิตสำเร็จในปีหนึ่งปีใดเพียงปีเดียว แต่อักษรไทยต้องเกิดจากความจำเป็นอย่างใดอย่างหนึ่งในสังคม ด้วยพลังผลักดันของอำนาจการเมืองเป็นระยะเวลายาวนานมากก่อนเป็นอักษรไทยโดยวิธีดัดแปลงจากอักษรที่มีอยู่ก่อนและใช้กันมาก่อนอย่างคุ้นเคย

อักษรไทย คือ อักษรเขมรที่ถูกทำให้ง่ายด้วยอักขรวิธีที่ง่ายที่สุดในภูมิภาคอุษาคเนย์ภาคพื้นทวีปทั้งในอดีตและปัจจุบัน เพราะถูกพัฒนาขึ้นสำหรับคนที่ไม่ได้พูดภาษาไทยเป็นภาษาแม่ สมัยแรกใช้เขียน (ตวัดหาง) บนสมุดข่อย หลังจากนั้นจึงมีผู้ปรับปรุงใช้สลักหินด้วยตัวเหลี่ยมมนในบ้านเมืองตอนบนของลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา

ถ้านับจากอักษรไทยย้อนกลับไปหารากเหง้า จะพบว่าอักษรไทยได้แบบจากอักษรเขมรที่เรียก “อักษรขอม” ซึ่งวิวัฒนาการจากอักษรทวารวดี และอักษรปัลลวะ (ทมิฬ) ตามลำดับ ทั้งหมดนี้ล้วนเป็นต้นแบบให้มีอักษรไทยขึ้นที่รัฐอโยธยา-ละโว้ บริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา โดยประมาณกว้างๆ เมื่อเรือน พ.ศ. 1800

กว่าจะเป็นอักษรไทย

คนพูดภาษาไทยขอยืมอักษรเขมรเขียนภาษาไทย เรียก “ขอมไทย” อย่างคุ้นเคยอยู่นานมาก ซึ่งบอกไม่ได้ว่านานเท่าไร? อาจเป็นร้อยปี หรือมากกว่านั้น (ระหว่าง พ.ศ. 1600-1900)

ครั้นถึงช่วงเวลาหนึ่งเมื่ออำนาจของภาษาและวัฒนธรรมของคนพูดภาษาไทยมีมากขึ้น (ขณะนั้นยังไม่พบหลักฐานเรียกตนเองว่า “คนไทย”) จึงปรับปรุงอักษรเขมร (และอาจมีอักษรมอญกับอักษรอื่นๆ ด้วย) เพื่อใช้ถ่ายเสียงภาษาไทยที่พูดในชีวิตประจำวัน แล้ว

เรียกต่อมาสมัยหลังว่า “อักษรไทย” ถูกใช้งานในกลุ่มคนชั้นนำ (ทั้งคฤหัสถ์และบรรพชิต) โดยเขียนบนสมุดข่อย (สีดำ) จนเป็นที่คุ้นเคยอย่างดีด้วยแท่งดินสอ (คำว่า สอ เป็นภาษาเขมร แปลว่า ดินขาว)

ต่อมาอักษรไทยแบบเขียนบนสมุดข่อยถูกดัดแปลงอีกทอดหนึ่งเป็นแบบสลักบนแผ่นหิน โดยปรับตัวอักษรให้มีลักษณะเหลี่ยมมนเพื่อง่ายต่อการแกะสลักหิน (ตามประเพณีในอาณาจักรกัมพูชา) จากนั้นแพร่หลายขึ้นไปรัฐสุโขทัย บริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนบน (หรือลุ่มแม่น้ำยม-น่าน) มีความทรงจำอยู่ใน*พงศาวดารเหนือ*ว่า *“พระร่วงทำหนังสือไทย”*

อักษรไทยของเพศชาย กีดกันเพศหญิง

อักษรไทยสมัยแรกเป็นสมบัติของชนชั้นนำเพศชาย จึงไม่เป็นเครื่องมือสื่อสารแสวงหาความรู้ของสามัญชนคนทั่วไปที่เขียนไม่ได้อ่านไม่ออก โดยเฉพาะเพศหญิง

การเรียนรู้อักษรไทยสมัยแรกกีดกันเพศหญิง ดังเป็นที่รู้ทั่วไปว่าผู้ชายเมื่ออายุครบ 20 ปีบริบูรณ์ ต้อง “บวชเรียน” ตามประเพณี หมายถึงบวชเป็นภิกษุแล้วได้เรียนอักษร “ขอมไทย” และอักษรไทย ส่วนผู้หญิงไม่อนุญาตให้บวชเป็นภิกษุณี จึงไม่ได้เรียนอักษรเหมือนเพศชาย

ในกลุ่มคนชั้นนำของไทยเป็นที่รับรู้ทั่วกันว่าการเรียนรู้อักษรศาสตร์หรือศิลปศาสตร์เป็นสมบัติของ “ผู้ดี” ที่เป็นเพศชายเท่านั้น โดยกีดกันเพศหญิงอย่างเข้มงวด จึงมีคำสอนอย่างแข็งขันว่า “ลูกผู้ชายลายมือนั้นคือยศ” คำว่า “ลายมือ” ในกลอนเสภาที่ยกมาหมายถึงอ่านเขียนเรียนหนังสือ (จาก*กลอนเสภาขุนช้างขุนแผน* ตอนนางวันทองสอนลูกชายชื่อ “พลายงาม” ขณะสั่งเสียให้เดินดงคนเดียวหนีขุนช้างจากเมืองสุพรรณบุรีไปอยู่กับย่าทองประศรีที่เมืองกาญจนบุรี สมัยนั้นอยู่ลาดหญ้า)

ประวัติศาสตร์การพิมพ์ในไทย

สยามพิมพการ: ประวัติศาสตร์การพิมพ์ในประเทศไทย มีต้นเรื่องเมื่อ พ.ศ. 2547 ขรรค์ชัย บุนปาน บอกกับผมว่าน่าจะชำระสะสางเรื่องราวความเป็นมาพื้นฐานเกี่ยวกับการพิมพ์ในประเทศไทยตั้งแต่สมัยดั้งเดิมเริ่มแรกจนถึงสมัยปัจจุบัน เช่น โรงพิมพ์ สำนักพิมพ์ และหนังสือพิมพ์

จากนั้นผมเริ่มต้น "ทบทวนวรรณกรรม" ด้วยการสำรวจและอ่านเอกสารงานค้นคว้าวิจัยเท่าที่หาได้เกี่ยวกับการพิมพ์ในไทย ขณะเดียวกันก็ปรึกษาหารือสอบถามผู้สันทัดโดยตรงด้านนี้ ทำให้รู้ว่าข้อมูลมีมาก และการทำความเข้าใจข้อมูลเหล่านั้นไม่ง่าย ซึ่งเกินกำลังและเกินสติปัญญาที่จะทำคนเดียวได้ ผมจึงต้องชวนและเชิญธเนศ อาภรณ์สุวรรณ (มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์) ว่าหลังงานสอนจากมหาวิทยาลัยแล้วให้ช่วยเป็นแกนนำร่วมกับปรามินทร์ เครือทอง (เสรีชนนักค้นคว้า) ทำวิจัยศึกษาค้นคว้าตรวจสอบเรื่องราวการพิมพ์ในประเทศไทย และรวบรวมเรียบเรียงเป็นต้นฉบับ โดยชักชวนนักค้นคว้าวิจัยอีกจำนวนหนึ่งร่วมเป็นคณะทำงานซึ่งล้วนมีประสบการณ์แข็งแรงด้านนี้มาก่อนทั้งนั้น

ประวัติศาสตร์การพิมพ์ในประเทศไทยมีหลายด้านหลายมิติที่ต้องศึกษาค้นคว้าวิจัยต่อไปอีกมาก เพื่อการเรียนรู้รอบด้าน "รู้เขา รู้เรา รู้โลก"

สุจิตต์ วงษ์เทศ

ธันวาคม 2564

คำนำ

สยามพิมพการ: ประวัติศาสตร์การพิมพ์ในประเทศไทย

บริษัทมติชน จำกัด (มหาชน) มีความประสงค์จะเก็บรวบรวมข้อมูลพื้นฐานอันเกี่ยวกับประวัติศาสตร์การพิมพ์ในประเทศไทย ครอบคลุมเนื้อหาตั้งแต่เริ่มแรกเทคโนโลยีการพิมพ์สู่สังคมไทย ไล่เรียงพัฒนาการของสื่อสิ่งพิมพ์ในรูปแบบต่างๆ จากอดีตถึงปัจจุบัน

กองบรรณาธิการศิลปวัฒนธรรมเชิญ "คณะทำงาน" รวบรวมข้อมูล 6 คน มี ดร. ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เป็นหัวหน้า พร้อมด้วยคณะทำงานมี ปรามินทร์ เครือทอง นิภาพร รัชตพัฒนากุล เป็นแกนทำงานริเริ่ม หลังจากนั้นเพิ่มคณะทำงานอีกหลายคน เช่น สมิทธ์ ถนอมศาสนะ ณัฐพรรษ เตชะบรรณะปัญญา วิมล กิจวานิชขจร มรกต งามภักดี อรวรรณ ทับสกุล และประยุกต์ บุนนาค เริ่มตั้งแต่เดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2547 ถึงเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2548

ในการเก็บรวบรวมข้อมูลของคณะทำงานได้ตกลงในเบื้องต้นว่าเป็นการรวบรวมข้อมูลพื้นฐานเกี่ยวกับประวัติการพิมพ์ในประเทศไทย โดยแบ่งการรวบรวมเรียบเรียงออกเป็น 3 ส่วน คือ ส่วนที่ 1 เป็นประวัติการพิมพ์โดยภาพรวม ซึ่งแบ่งการเก็บข้อมูลเป็น 4 หัวข้อ คือ 1. เทคโนโลยีการพิมพ์และโรงพิมพ์ 2. หนังสือพิมพ์ 3. นิตยสาร และ 4. สำนักพิมพ์ โดยใช้เหตุการณ์เปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 เป็นเส้นสมมติในการแบ่งพัฒนาการดังกล่าว ส่วนที่ 2 เป็น

บทวิเคราะห์ภายใต้ชื่อ “ชาติไทยในสิ่งพิมพ์” โดยนำข้อมูลที่ได้จากส่วนที่ 1 มาวิเคราะห์ผลกระทบจากเทคโนโลยีการพิมพ์ต่อสังคมไทยในช่วงแรกรับเทคโนโลยีชนิดนี้เข้ามา ส่วนที่ 3 ประวัติสำนักพิมพ์ประพันธ์สาส์น และบริษัทมติชน ซึ่งนอกเหนือจากข้อมูลที่เป็นลายลักษณ์อักษรแล้ว ยังได้รวบรวมข้อมูลที่เป็นภาพถ่ายสิ่งพิมพ์ต่างๆ ไว้อีกด้วย

คณะทำงานได้จัดให้มีการประชุมร่วมกันทุกสัปดาห์ สัปดาห์ละ 1 ครั้ง ณ ห้องประชุม ชั้น 6 ตึกผลิต บริษัทมติชน จำกัด (มหาชน) เพื่อกำหนดทิศทางในการเก็บข้อมูลจนสำเร็จ แล้วเรียบเรียงร่วมกันเป็นหนังสือเล่มนี้

คณะทำงานประวัติการพิมพ์ในประเทศไทย

10 สิงหาคม พ.ศ. 2548

สยามพิมพการ:
ประวัติศาสตร์การพิมพ์ในประเทศไทย

สมาพิมพการ

1

ประวัติการพิมพ์

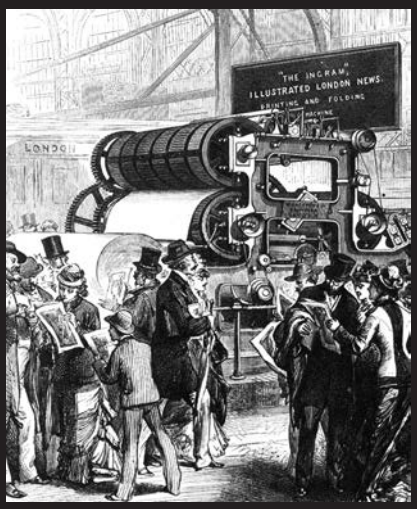

1
เทคโนโลยีการพิมพ์ และโรงพิมพ์

กำเนิดการพิมพ์และโรงพิมพ์ในสยาม

1. โรงพิมพ์สมัยอยุธยา

ประวัติการตั้งโรงพิมพ์ขึ้นในสยามมีเค้ามูลมาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระนารายณ์ โดยบาทหลวงฝรั่งเศสคือสังฆราชลาโน (Louis Laneau) ได้แต่งและแปลหนังสือศาสนาคริสตังเป็นภาษาไทยจำนวน 26 เล่ม หนังสือไวยากรณ์ไทยและบาลี และพจนานุกรมไทยอย่างละ 1 เล่ม[1] นอกจากนี้สังฆราชลาโนยังได้สร้างศาลาเรียนขึ้นในที่พระราชทาน ณ ตำบลเกาะมหาพราหมณ์เหนือกรุงเก่า ตามบันทึกของ ฟ. ฮีแลร์ ได้อ้างว่ามีการตั้งโรงพิมพ์ขึ้นที่เกาะมหาพราหมณ์แห่งนี้ด้วย

> *"ตามเสียงบางคนกล่าวกันว่า ที่โรงเรียนมหาพราหมณ์นั้น ท่านได้ตั้งโรงพิมพ์ขึ้นไว้ด้วย. นัยว่าสมเด็จพระนารายณ์ชอบพระไทยการพิมพ์ตามวิธีฝรั่งของท่านสังฆราชลาโน ถึงกับทรงโปรดให้ตั้งโรงพิมพ์ขึ้นที่เมืองลพบุรี เป็นส่วนของหลวงอีกโรงหนึ่งต่างหาก, แต่เมื่อพระองค์สิ้นพระชนม์ลงแล้ว พระเจ้าแผ่นดินต่อมาไม่ทรงโปรดของฝรั่ง, การพิมพ์จึงเลยทรุดโทรมแต่นั้นมา"*[2]

ต่อมา พ.ศ. 2213 บาทหลวงลังคลูอาส์ (Pierre Langrois) ได้คิดจัดตั้งโรงพิมพ์ขึ้นเพื่อพิมพ์หนังสือไทย เพราะเห็นว่ากระดาษในเมืองไทยมีราคาถูก และคนงานก็จ้างได้ด้วยราคาถูก จึงขอให้ทางฝรั่งเศสจัดส่งช่างแกะตัวพิมพ์มาให้ เพื่อจะได้ทำการพิมพ์คำสอนคริสต์ศาสนาเป็นภาษาไทย[3]

ฟ. ฮีแลร์ ยังได้อ้างหลักฐานจดหมายของบาทหลวงลังคลูอาส์ที่มีไปยังกรุงปารีสใน พ.ศ. 2217 ว่า

> *"ถ้าท่านอยากได้รับส่วนแบ่งในการช่วยแผ่พระศาสนาคฤศตังให้แพร่หลายในเมืองไทยแล้ว ขอท่านได้โปรดช่วยหาเครื่องพิมพ์ส่งมาให้สักเครื่องหนึ่งเถิด, มิสซังเมืองไทยจะได้มีโรงพิมพ์ๆ หนังสือเหมือนที่เขาทำกันแล้วในเมืองมะนิลา, เมืองคูอา และเมืองมะเกานั้น!"*[4]

นอกจากนี้ยังมีหลักฐานสำคัญอีกชิ้นหนึ่งคือ ราชทูตโกษาปานได้มีโอกาสไปชมกิจการการพิมพ์ในประเทศฝรั่งเศส เมื่อคราวเป็นราชทูตไปเจริญพระราชไมตรีกับพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 ใน พ.ศ. 2228 โดยมีบันทึกดังนี้

> *"รุ่งขึ้นวันหลังราชทูตได้ไปดูโรงพิมพ์หลวงซึ่งอยู่ในบังคับบัญชาของมงเซียร์ เดอ ครามวาซี อาศัยเหตุที่เป็นเวลาหนาว ท่านผู้จัดการในโรงพิมพ์หลวงนั้นได้จัดตั้งเตาไฟไว้ในห้องต่างๆ ทั่วไป เพื่อราชทูตจะได้รอดูการพิมพ์โดยสะดวกสบาย ชั้นแรกผู้จัดการได้พาราชทูตไปดูเขาเรียงตัวหนังสือ พอราชทูตเห็นช่างหยิบตัวหนังสือจากช่องที่ไว้ตัวพิมพ์เป็นแผนกๆ ทีละตัวๆ มา*

เรียงไว้ในรางเหล็กที่ถือไว้ในมือซ้ายด้วยความรวดเร็ว จนดูแทบไม่ทันก็แปลกใจ ท่านราชทูตสังเกตได้ทันทีว่า ตัวหนังสือในช่องเหล่านั้นต่างชนิดกัน คือในช่องแถวบน เป็นช่องสำหรับตัวหนังสือตัวโป้ง ๆ ส่วนช่องแถวล่าง เป็นช่องสำหรับตัวเล็ก ซึ่งผิดกับตัวหนังสือไทยที่มีเพียง ขนาดเดียวในสำรับหนึ่งไม่มีเล็กไม่มีใหญ่ นอกจากจะ เป็นตัวหนังสือต่างชุดต่างสำรับกัน

ท่านทูตหยิบตัวพิมพ์ออกมาพิเคราะห์ดูเป็นตัว ๆ แล้วซักถามถึงวิธีหล่อแม่พิมพ์และวัสดุที่ใช้ทำ แล้วจึง กล่าวว่า 'เมืองฝรั่งเศสนี้ช่างดีจริง ไม่ว่าอะไรหมดล้วน แต่มีขึ้นในเมืองนี้ทั้งสิ้น ไม่ต้องพึ่งประเทศอื่น'

ถัดจากการดูเรียงตัวพิมพ์แล้ว มงเซียร์ เดอ ครามวาซี ได้พาราชทูตไปดูวิธีการพิมพ์ต่อไป ชั้นแรก ให้ดูว่าเมื่อเรียงตัวหนังสือจนครบหน้าแล้ว เขาก็มัดตัว หนังสือนั้นไว้เป็นหน้า ๆ อย่างไรแล้วจึงเอาขึ้นแท่นอัด ไว้ให้ติด ๆ กันคราวเดียวหลาย ๆ หน้าอย่างไรเพื่อจะได้ พิมพ์เร็ว ๆ

ต่อจากนั้นได้ไปดูแท่นพิมพ์ ในเวลานั้นมีอยู่ 12 แท่น กำลังอยู่ในระหว่างพิมพ์หนังสือทั้ง 12 เรื่อง มีคน ประจำแท่นพิมพ์เครื่องละ 2 คน...ต่อจากนั้นมงเซียร์ เดอ ครามวาซี ได้แนะนำให้พวกราชทูตดูอีกว่า เมื่อเอา ตัวหนังสือขึ้นแท่นพิมพ์แล้วเขาพิมพ์กันด้วยวิธีอย่างใด ท่านราชทูตดูแล้วจึงกล่าวว่า 'แหม ทำง่ายเสียจริง ดู เหมือนฉันทำได้เหมือนกัน' แล้วท่านก็ลองพิมพ์ ปรากฏ ว่าแผ่นกระดาษที่พิมพ์ออกมางามเหมือนกับเมื่อคนงาน เขาทำเอง ท่านราชทูตมีความพอใจมาก

พอดูเครื่องพิมพ์แท่นนี้แล้วก็ไปดูเครื่องพิมพ์แท่น

อื่นเรื่อยๆ ไปจนครบแล้ว ท่านอรรคราชทูตไต่ถาม มงเซียร์ เดอ ครามวาซี ถึงวิธีผสมหมึก วิธีจัดทำลูกหมึกสำหรับกลิ้งไปกลิ้งมาบนแผ่นกระดาษ ฯลฯ แล้วก็ซักถามถึงวิธีทำกระดาษตั้งแต่ต้นจนกระทั่งใช้พิมพ์ได้

ตลอดวันนั้นราชทูตทำความเข้าใจวิธีการพิมพ์และวิธีพับกระดาษแล้วรวมเข้าเล่มและใส่ปกจนกระทั่งสำเร็จเป็นหนังสือเล่มหนึ่ง ใช้อ่านกันได้

เมื่อดูโรงพิมพ์หลวงทั่วแล้ว มงเซียร์ เดอ ครามวาซี ได้พาราชทูตไปดูแม่ตัวหนังสือที่ทำไว้แต่ก่อนหลายชนิดหลายภาษา เป็นต้นว่า ได้พาไปดูแม่ตัวหนังสือภาษากรีก ซึ่งทำตั้งแต่ครั้งรัชสมัยของพระเจ้าฟรังซัวที่หนึ่งเมื่อร้อยห้าสิบปีก่อน แล้วยังได้ดูตัวพิมพ์ภาษาอาหรับซึ่งเพิ่งทำใหม่ๆ ราชทูตได้ถามว่า 'ไม่ได้ทำเฉพาะตัวพิมพ์ฝรั่งดอกหรือ ถ้าอย่างนี้ตัวหนังสือไทยเห็นจะทำขึ้นได้เหมือนกันกระมัง' มงเซียร์ เดอ ครามวาซี ตอบว่า 'ไม่ว่าภาษาอะไรถ้าตั้งใจอยากทำจริงๆ ก็ทำได้ทั้งนั้น และตัวพิมพ์ภาษาไทยก็คงทำได้ไม่ยาก หากท่านราชทูตจะไปตั้งโรงพิมพ์ขึ้นเองในเมืองไทยก็ทำได้ง่ายๆ'"[5]

จากหลักฐานทั้งหมดนี้ แม้จะชี้ให้เห็นว่าบาทหลวงฝรั่งเศสในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ จะมีความพยายามตั้งโรงพิมพ์ขึ้นในกรุงศรีอยุธยาก็จริง แต่ก็ไม่มีหลักฐานใดบ่งชี้ว่ามีโรงพิมพ์เกิดขึ้นแล้วในสมัยกรุงศรีอยุธยา ฟ. ฮีแลร์ ได้ตั้งข้อสังเกตในข้อนี้ว่า *"แต่ตรงข้อที่ว่าแรกได้มีโรงพิมพ์ขึ้นในเมืองไทย ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์นี้ยังเป็นปัญหาอยู่ รู้ไม่สู้แน่นัก. ถ้าจะกล่าวโดยทางสันนิษฐานแล้วก็พอจะเชื่อได้บ้างว่าเป็นจริงดังคำเขาลือ."*

อย่างไรก็ดี ปัจจุบันยังไม่พบหลักฐานที่สามารถบ่งชี้ได้อย่างชัดเจนในเรื่องนี้ คือไม่มีบันทึกใดๆ กล่าวถึงโรงพิมพ์ว่าได้ตั้งขึ้นแล้วในสยามสมัยกรุงศรีอยุธยา หรือแม้แต่หลักฐานหนังสือที่พิมพ์จากโรงพิมพ์ในสมัยนั้น

บาทหลวงลังคลูอาส์ได้มีหนังสือไปยังกรุงปารีสเรื่องขอแท่นพิมพ์และช่างพิมพ์ใน พ.ศ. 2213 และ พ.ศ. 2217 แต่ก็ไม่มีหลักฐานยืนยันว่าแท่นพิมพ์ที่ขอไปนั้นมีการส่งมากรุงศรีอยุธยาตามที่ขอ

แม้ว่าสมเด็จพระนารายณ์จะทรงสนพระทัยในวิชาการของฝรั่งเศสในหลายๆ ด้าน แต่ก็ไม่ปรากฏว่าทรงสนพระทัยในด้านการพิมพ์เช่นกัน เด็กชาวสยามที่ทรงส่งไปเรียนวิชาการของฝรั่งเศสนั้นระบุว่าให้ไปเรียนวิชาทำน้ำพุ วิชาก่อสร้าง วิชาช่างเงิน ช่างทองเป็นหลัก[6]

และในปลายสมัยสมเด็จพระนารายณ์ เมื่อโกษาปานไปดูกิจการการพิมพ์ที่ประเทศฝรั่งเศสนั้นก็ได้แสดงความสนใจอย่างมาก ทำให้เห็นได้ชัดว่าโกษาปานไม่เคยรู้เห็นเรื่องการพิมพ์มาก่อน จนกระทั่งโกษาปานกลับมาจากฝรั่งเศสในวันที่ 7 ตุลาคม พ.ศ. 2230 อีก 8 เดือนต่อมาสมเด็จพระนารายณ์ก็เสด็จสวรรคต[7] อันเป็นการตัดขาดจากการรับเทคโนโลยีจากประเทศยุโรปไปชั่วเวลาหนึ่ง

ดังนั้นข้อสันนิษฐานที่ว่า โรงพิมพ์น่าจะเกิดขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยาจึงยังหาข้อสรุปไม่ได้อย่างชัดเจนในเวลานี้ แต่มีความเป็นไปได้อย่างมากว่า ยังไม่มีการตั้งโรงพิมพ์ขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยาตามที่ได้วิเคราะห์กันไว้[8]

2. โรงพิมพ์สมัยรัตนโกสินทร์

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก สังฆราชการ์โนลต์ (Garnault) ได้มีจดหมายสั่ง “ตัวพิมพ์” มาใช้ในบางกอกดังนี้

"เรื่องคิดจะตั้งโรงพิมพ์ในบางกอก
จดหมายมองเซนเยอร์กาโนต์
ถึงมองซิเออร์เดคูร์วีแยร์

เมืองปอนดีเชรี

วันที่ 13 เดือนมีนาคม ค.ศ. 1787 (พ.ศ. 2330)

ขอท่านได้โปรดจัดส่งตัวพิมพ์มายังข้าพเจ้าด้วย เพราะโรงพิมพ์นี้จะเป็นประโยชน์แก่ข้าพเจ้าเป็นอันมาก ด้วยเวลานี้ข้าพเจ้ามีคนเข้ารีตที่อ่านหนังสือฝรั่งได้ถึง 9 คน ข้าพเจ้าจะพิมพ์สำเนาและอ่านทานคนเดียวไม่ไหว ตัวพิมพ์ที่ท่านจะส่งมายังข้าพเจ้านี้ ขอโปรดเลือกตัวพิมพ์และหมึกพิมพ์ที่จำเป็นจะต้องใช้ และซึ่งจะหาในเมืองนี้ไม่ได้"[9]

สังฆราชการ์โนลต์ซึ่งได้มาประจำบางกอกที่วัดซางตาครูสใน พ.ศ. 2337[10] และได้ตั้งโรงพิมพ์ของมิสซังขึ้นที่วัดซางตาครูสแห่งนี้ โดยย้ายโรงพิมพ์มาจากปีนัง ที่ซึ่งสังฆราชการ์โนลต์ได้รับแต่งตั้งเป็นพระสังฆราชแห่งเมแตลโลโปลิส ก่อนจะย้ายมาประจำที่บางกอก

สังฆราชการ์โนลต์ท่านนี้มีประสบการณ์ในการพิมพ์หนังสือมาก่อนแล้ว คือขณะที่ท่านยังอยู่ที่เมืองปอนดีเชรี ท่านได้จัดให้พิมพ์หนังสือสอนอ่านเล่มหนึ่ง โดยใช้อักษรละตินผันวรรณยุกต์ต่างๆ อักษรและเสียงเป็นภาษาไทยตามแบบอย่างมิสซังญวน[11]

ต่อมาเมื่อสังฆราชการ์โนลต์มาประจำอยู่ที่วัดซางตาครูสแล้ว ท่านก็ได้ตั้งโรงพิมพ์ขึ้น ซึ่งอุปกรณ์การพิมพ์ต่างๆ น่าจะนำมาจากปีนัง ปรากฏหลักฐานการพิมพ์หนังสือของสังฆราชการ์โนลต์ที่เหลือมาถึงปัจจุบันคือ หนังสือ*คำสอนคริสตัง* หน้าปกเป็นภาพนักบุญหลุยส์ เดอ คงซาคา ลักษณะการพิมพ์เป็นแบบแม่พิมพ์ไม้ (Xylo-

graph) หน้าต้นมีข้อความว่า “คำสอน คริสตัง ภาคต้น” เขียนเป็นตัวอักษรภาษาอังกฤษ เสียงภาษาไทย ดังนี้

KHÂM SÓN
CHRISTANG
Phàc ton

ตอนท้ายระบุที่พิมพ์ไว้อย่างชัดเจนว่า *“ในวัดซางตาครู้ส ณ บางกอก ศักราชแต่ไถ่ชาติมนุษย์ 1796 ปี”*

nai vat sancta Crus na bangcoc
saccarat tee thai xat manut
1796 pi

หนังสือ*คำสอนคริสตัง* เล่มนี้ ถือเป็นหลักฐานการพิมพ์ในประเทศไทยที่เก่าที่สุดในเวลานี้ ทำให้สันนิษฐานได้ว่า วัดซางตาครู้สน่าจะเป็นโรงพิมพ์แห่งแรกในประเทศไทย

เนื่องจากที่วัดซางตาครู้สมีแท่นพิมพ์ใช้แล้ว การพิมพ์หนังสือเล่มนี้จึงไม่น่าจะเป็นการพิมพ์แบบบล็อกไม้ (Wood Block Printing)[12] อย่างที่กำธร สถิรกุล สันนิษฐานไว้[13]

เทคนิคที่ใช้ในการพิมพ์หนังสือเล่มนี้น่าจะเป็นแบบแม่พิมพ์พื้นนูน (Letter Press Printing) คือแม่พิมพ์ที่ใช้เป็นการแกะไม้ให้ส่วนที่พิมพ์นูนสูงขึ้นมา ส่วนที่ไม่ได้พิมพ์จะลดต่ำลงไป เมื่อเอาหมึกทาบนแม่พิมพ์ หมึกจะเกาะติดบนส่วนที่นูนสูงขึ้นมา[14]

การพิมพ์ในสมัยนี้ยังใช้วิธีแกะบล็อกไม้ทั้งชิ้นเป็นแม่พิมพ์ และยังไม่มีการใช้แม่พิมพ์ภาษาไทย ยังคงใช้ตัวอักษรภาษาอังกฤษในการพิมพ์ ในยุคต่อมาจึงเริ่มพัฒนาการพิมพ์ด้วยภาษาไทย และการใช้ตัวเรียง (Movable Type Printing)

นอกจากจะมีโรงพิมพ์เกิดขึ้นในสยามโดยบาทหลวงชาวฝรั่งเศสแล้ว โดยโรงพิมพ์แห่งแรกตั้งขึ้นในวัดซางตาครูส ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้มีการย้ายมาตั้งที่วัดอัสสัมชัญ หนังสือพิมพ์ *บางกอกคาเลนดาร์* ของหมอจันดเล ระบุไว้ว่า โรงพิมพ์ของคณะมิสซัง โบสถ์อัสสัมชัญ ยังไม่มีตัวพิมพ์ภาษาไทยใช้ เวลาจะพิมพ์ภาษาไทยต้องใช้ตัวโรมันมาเรียงให้ออกเสียงเป็นภาษาไทย[15]

3. กำเนิดตัวพิมพ์ภาษาไทย

ได้มีความเคลื่อนไหวเกี่ยวกับการพิมพ์ของไทยเกิดขึ้นในประเทศพม่า ซึ่งเป็นหลักฐานเกี่ยวกับการกำเนิด “ตัวพิมพ์ภาษาไทย”

ตัวพิมพ์ภาษาไทยเกิดขึ้นจากมิชชันนารีชาวอเมริกันสองสามีภรรยาคือ หมอจัดสัน (Adoniram Judson) และแนนซี่ จัดสัน หรือแอนน์ (Ann Hazeltine Judson) ซึ่งเดินทางมาเผยแผ่ศาสนาที่เมืองย่างกุ้ง ประเทศพม่า ใน พ.ศ. 2356 โดยนางจัดสันได้เรียนรู้ภาษาไทยจากเชลยไทยในประเทศพม่า

ต่อมาใน พ.ศ. 2359 จอร์จ ฮัฟ (George H. Hough) ซึ่งเป็นช่างพิมพ์ ได้นำแท่นพิมพ์และตัวพิมพ์ภาษาอังกฤษมาตั้งโรงพิมพ์ขึ้นในประเทศพม่า มิสเตอร์ฮัฟได้หล่อ “ตัวพิมพ์ไทย” ขึ้นเป็นครั้งแรกใน พ.ศ. 2359 ตามแบบของนางจัดสัน จากนั้นจึงได้แปลพระคัมภีร์จากภาษาพม่าเป็นภาษาไทย และได้ส่งคำแปลนี้ไปตีพิมพ์ที่โรงพิมพ์ของคณะแบพติสท์เมืองเซรัมโบร์ (Serampore) ใน พ.ศ. 2362[16]

ใน พ.ศ. 2362 ประเทศพม่าเกิดการเปลี่ยนแผ่นดินขึ้นเมื่อพระเจ้าปะดุงเสด็จสวรรคต จักกายแมงพระราชนัดดาจึงเสด็จขึ้น

ครองราชย์ต่อ สถานการณ์เช่นนี้ย่อมสร้างความไม่มั่นคงต่อชาวต่างชาติ โดยเฉพาะบรรดามิชชันนารี ทำให้มิสเตอร์ฮัฟตัดสินใจเดินทางไปยังเมืองเซรัมโบร์ นครกัลกัตตา ประเทศอินเดีย โดยนำแท่นพิมพ์และ "ตัวพิมพ์ไทย" ติดตัวไปด้วย ตัวพิมพ์ไทยชุดแรกจึงตกค้างอยู่ที่นครกัลกัตตาเรื่อยมา

ใน พ.ศ. 2371 ตรงกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 ร้อยเอก เจมส์ โลว์ (James Low) ชาวอังกฤษประจำการอยู่ในอินเดีย แต่เดินทางมาทำงานที่เกาะหมาก (ปีนัง) มีโอกาสได้เรียนหนังสือไทยจนเข้าใจ จึงเรียบเรียงตำราไวยากรณ์ไทยขึ้น แล้วพิมพ์เป็นหนังสือชื่อ *A Grammar of the Thai or Siamese Language* พิมพ์ที่ The Baptist Mission Press เมืองกัลกัตตา ประเทศอินเดีย ซึ่งเป็นตัวพิมพ์ชุดเดียวกับที่มิสเตอร์ฮัฟนำติดตัวไป และหนังสือเล่มนี้ยังคงมีให้เห็นในปัจจุบัน ถือเป็นหลักฐานที่เก่าที่สุดของ "ตัวพิมพ์ไทย" ที่พบในขณะนี้

ต่อมา โรเบิร์ต เบิร์น (Robert Burn) และทอมสัน (Thomson) มิชชันนารีคณะ London Missionary Society ได้เดินทางมาเผยแผ่ศาสนาในสิงคโปร์ หลังจากที่อังกฤษได้สถาปนาเมืองสิงคโปร์ขึ้นแล้ว ใน พ.ศ. 2362 เบิร์นเป็นผู้สนใจศึกษาภาษาต่างๆ รวมทั้งภาษาไทย ส่วนทอมสันมาจากโรงพิมพ์คณะแบพติสท์ เมืองกัลกัตตา ทั้งสองท่านได้จัดตั้งโรงพิมพ์ภาษาต่างๆ ขึ้นที่สิงคโปร์ และซื้อ "ตัวพิมพ์ไทย" มาจากนครกัลกัตตา[17] เพื่อมาพิมพ์หนังสือเผยแผ่ศาสนาในสิงคโปร์

สิ่งพิมพ์ภาษาไทยแรกๆ ที่พิมพ์ขึ้นที่โรงพิมพ์ในสิงคโปร์คือ *หนังสือพระธรรมลูกา* พิมพ์ขึ้นใน พ.ศ. 2377 แปลโดยศาสนาจารย์คาร์ล กุตสลาฟ (Carl Ougustus Friedrich Gutzlaff) หรือที่คนไทยเรียกว่า "หมอกิสลับ" หลักฐานชิ้นนี้ยังเหลืออยู่ในปัจจุบัน

อย่างไรก็ดี หนังสือ*ประวัติศาสตร์โปรเตสแตนท์ในประเทศไทย 1828-1958* เขียนโดย ดร. เคนเนท อี. แวลส์ ได้อ้างว่า หมอ

กิสลับได้แต่งและพิมพ์ใบปลิวธรรมสำหรับแจกเรื่อง "ทัศนะของศาสนาคริสต์"

> *"ท่านได้เดินทางไปทำการพิมพ์หนังสือเล่มนี้ด้วยเครื่องพิมพ์เดียวกับที่แอน จัดสันเคยพิมพ์ในปี ค.ศ. 1819 ที่สิงคโปร์..."*[18]

แม้ ดร. แวลส์จะยืนยันปีที่นางจัดสันเคยพิมพ์หนังสือภาษาไทยในประเทศพม่าไว้ตรงกับความเป็นจริง แต่น่าเสียดายว่ายังไม่พบหลักฐานใบปลิวชิ้นนี้เพื่อยืนยันว่า "ตัวพิมพ์ไทย" ชุดแรกได้เดินทางมาสิงคโปร์จริงหรือไม่

แต่เมื่อเทียบ "ตัวพิมพ์ไทย" จาก*หนังสือพระธรรมลูกา* ของหมอกิสลับ กับหนังสือตำราไวยากรณ์ไทยของเจมส์ โลว์ ย่อมจะเห็นได้ว่ามีความแตกต่างกันอย่างชัดเจน ดังนั้นเป็นไปได้ว่าตัวพิมพ์ภาษาไทยที่เบิร์นและทอมสันซื้อมาจากเมืองกัลกัตตา อาจจะเป็นตัวพิมพ์ที่หล่อขึ้นใหม่ที่นั้น ไม่ใช่ตัวพิมพ์เดียวกับที่นางจัดสันและมิสเตอร์ฮัฟสร้างไว้

จนกระทั่งใน พ.ศ. 2378 หมอบรัดเลย์ (Dan Beach Bradley) เดินทางมาถึงสิงคโปร์ คณะ A.B.C.F.M. (American Board of Commissioners for Foreign Missions) ได้ซื้อแท่นพิมพ์และตัวพิมพ์ภาษาไทยต่อจากคณะ London Missionary Society และมอบให้หมอบรัดเลย์นำมาพิมพ์หนังสือเผยแผ่ศาสนาในประเทศไทย

หมอบรัดเลย์ได้บันทึกเรื่องนี้ไว้ว่า

> *"เย็นวันที่ 30 ดร. โจนส์ มิชชันนารีคณะแบพติสท์ที่กรุงเทพฯ มาปรากฏตัวขึ้นที่บ้านทำให้แปลกใจมาก ดร. โจนส์มาสิงคโปร์เพื่อจะพิมพ์คำแปล พระคัมภีร์กอสเปล ออฟ แมทธิว (Gospel of Matthew) เป็นภาษา*

ไทย ที่สิงคโปร์ในเวลานั้นมีแบบตัวพิมพ์ภาษาไทยเป็นตัวโลหะที่หล่อมาจากแม่แบบที่ทำจากเมืองเบงกอล ภายใต้ความควบคุมของ ดร. มาร์ชแมน (Dr. Marshman) ดร. โจนส์ได้พิมพ์พระคัมภีร์ดังกล่าวจากตัวพิมพ์ไทยนี้ มิชชันนารีคณะ American Board of Commissioners for Foreign Missions ได้ซื้อตัวพิมพ์ภาษาไทยนี้ พร้อมด้วยแท่นพิมพ์ไม้ และข้าพเจ้าเป็นผู้นำแท่นพิมพ์และตัวพิมพ์ไทยนี้เข้ามายังกรุงเทพฯ"[19]

4. โรงพิมพ์แรกของมิชชันนารีโปรเตสแตนต์

เมื่อหมอบรัดเลย์เดินทางมาถึงสยาม ก็ได้ตั้งโรงพิมพ์ขึ้นที่ตรอกกัปตันบุช และใช้โรงพิมพ์แห่งนี้พิมพ์สิ่งพิมพ์เผยแผ่ทางศาสนาตั้งแต่ พ.ศ. 2378-2381? (ดูคำอธิบายในหัวข้อที่ 6) จึงย้ายไปเช่าที่ดินของเจ้าพระยาพระคลัง สมเด็จเจ้าพระยามหาประยุรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) ที่หน้าวัดประยุรวงศาวาส[20]

ในระยะเริ่มต้นงานพิมพ์ที่ตรอกกัปตันบุชนั้นยังไม่ประสบความสำเร็จมากนักเนื่องจากความไม่พร้อมทางด้านการพิมพ์ ซึ่งหมอบรัดเลย์ได้บันทึกไว้ว่า

"1836 - 22 ตุลาคม - ได้ตกลงกับมิชชันนารีโรบินสันที่จะใช้เวลาทั้งวันพิมพ์คำสอนเกี่ยวกับพระบัญญัติพร้อมด้วยคำชี้แจงและเพลงประกอบ จึงปิดสถานจ่ายรักษาโรค และไปหาโรบินสัน แต่โรบินสันแจ้งว่ายังไม่พร้อมที่จะพิมพ์ด้วยตัวพิมพ์ที่เรียงไว้หลุดทะลักออกมาสับสนกันไปหมด มิชชันนารีโรบินสันยังขาดความชำนาญจึงทำการเรียงพิมพ์ไม่รัดกุม เราอยากได้ช่างพิมพ์แท้ๆ สักคนหนึ่งมาทำงานนี้"[21]

ในขณะที่คณะแบพติสท์ซึ่งก็มีโรงพิมพ์ของตัวเอง และตั้งอยู่ในตรอกกัปตันบุชที่เดียวกับคณะอเมริกันบอร์ด โดยมีศาสนาจารย์โรเบิร์ต ดาเวนพอร์ต (Robert Davenport) เป็นช่างพิมพ์ผู้ดูแลร่วมกับศาสนาจารย์ชาร์ลส์ โรบินสัน (Charles Robinson)

ขณะนั้นคณะแบพติสท์ยังไม่มีตัวพิมพ์ภาษาไทยใช้เอง แต่มีความชำนาญในการพิมพ์ ส่วนทางอเมริกันบอร์ดมีตัวพิมพ์ภาษาไทยที่ซื้อมาจากสิงคโปร์อยู่แล้ว แต่ก็ขาดความชำนาญในการพิมพ์ ทั้งสองคณะจึงร่วมมือกันพิมพ์หนังสือขึ้น

5. สิ่งพิมพ์ภาษาไทยยุคแรกในสยาม

สิ่งพิมพ์ภาษาไทยฉบับแรกเกิดขึ้นโดยศาสนาจารย์โรบินสัน ในวันที่ 3 มิถุนายน พ.ศ. 2379 ตามที่ปรากฏในบันทึกของหมอบรัดเลย์ดังนี้

> *"วันที่ 3 มิถุนายน พ.ศ. 2379 วันนี้เรเวอเรนต์รอบินสันได้ส่งหนังสือพิมพ์แผ่นหนึ่งเป็นตัวอักษรไทยมาให้หมอบรัดเลย์ พิมพ์แยกถ้อยคำถูกต้องดีมาก หนังสือฉบับนี้หมอบรัดเลย์ว่าเป็นหนังสือไทยฉบับแรกที่พิมพ์ขึ้นในเมืองไทย"*[22]

สิ่งพิมพ์ที่พิมพ์ขึ้นเป็นครั้งแรกนี้คือหนังสือบัญญัติสิบประการ พร้อมกับคำนำ คำอธิบาย คำอธิษฐานสั้นๆ และเพลงสรรเสริญ 3 บท ขนาด 8 หน้ายก จำนวนพิมพ์ 1,000 เล่ม[23] ยังคงใช้ตัวพิมพ์ชุดที่หมอบรัดเลย์ซื้อมาจากสิงคโปร์ สิ่งพิมพ์เล่มแรกนี้ปัจจุบันยังไม่พบหลักฐานที่เหลืออยู่

ในขณะนั้นโรงพิมพ์ของคณะอเมริกันบอร์ดเป็นโรงพิมพ์เดียวที่สามารถพิมพ์ภาษาไทยได้ ส่วนโรงพิมพ์ของคณะแบพติสท์ของดาเวนพอร์ตและจันดเล ยังไม่มีการพิมพ์ภาษาไทย

แม้ว่าโรงพิมพ์ของคณะอเมริกันบอร์ดจะมีตัวพิมพ์ภาษาไทยอยู่ก็จริง แต่ด้วยแท่นพิมพ์ที่ล้าสมัยซึ่งทำขึ้นจากไม้และหิน ทำให้การพิมพ์เป็นไปด้วยความลำบากและล่าช้า ตัวอักษรก็ไม่งดงามสม่ำเสมอ

> *"วันที่ 8 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2379 วันนี้เรือใบอังกฤษชื่อ เอมมา มะติลดา มิสเตอร์จันเสนเป็นกัปตันมาจากสิงคโปร์ถึงกรุงเทพฯ นำเครื่องพิมพ์มาให้พวกมิชชันนารีคณะ เอ.บี.ซี.เอฟ.เอ็ม. 2 เครื่องๆ หนึ่งเป็นแบบโอติส อีกเครื่องหนึ่งเป็นแบบสแตนดิง กับกระดาษสำหรับพิมพ์ 100 รีม พวกมิชชันนารีมีเครื่องพิมพ์อย่างเก่าซึ่งทำด้วยไม้และแท่นเป็นหินอยู่เครื่อง 1 แล้วพร้อมทั้งตัวพิมพ์อักษรไทยบ้างเล็กน้อย หมอบรัดเลย์นำมาจากสิงคโปร์และได้พิมพ์หนังสือไทยขึ้นด้วยเครื่องนี้เป็นครั้งแรกเมื่อวันที่ 3 มิถุนายน พ.ศ. 2379*
>
> *ครั้นวันที่ 2 กรกฎาคม พวกมิชชันนารีคณะแบพติสท์ได้รับเครื่องพิมพ์จากประเทศอเมริกา ทั้งแบบโอติสและสแตนดิงอย่างเดียวกับคณะ เอ.บี.ซี.เอฟ.เอ็ม. กับกระดาษและเครื่องใช้ในการพิมพ์หนังสือต่างๆ ครบที่จะตั้งเป็นโรงพิมพ์ขึ้นเป็นพิเศษได้ทีเดียว แต่พวกคณะแบพติสท์ไม่มีที่ๆ จะตั้งโรงพิมพ์ พวกคณะ เอ.บี.ซี.เอฟ.เอ็ม. จึงได้อนุญาตให้ตั้งรวมอยู่ในโรงพิมพ์เดียวกัน ให้เรเวอเรนต์ อาร์.ดี. เดเวนปอร์ต เป็นผู้ดูแลการทั่วไป รวมกันอยู่ราวๆ ปีหนึ่งหรือสองปี"*[24]

สิ่งพิมพ์ฉบับแรก (ของแท่นพิมพ์นี้) คือ*พระกิตติคุณของพระเยซูคริสต์*[25] พิมพ์ออกมา 4,000 เล่ม การพิมพ์หนังสือฉบับนี้แม้จะขลุกขลักอยู่บ้าง[26] แต่ผลที่ได้ก็ถือว่าประสบความสำเร็จอย่างสูง[27]

ด้วยแท่นพิมพ์ใหม่นี้ทำให้กิจการพิมพ์ของหมอบรัดเลย์ขยายวงกว้างออกจากงานของมิชชันนารีสู่งานพิมพ์ให้กับรัฐบาล คือ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ "ประกาศห้ามสูบฝิ่น" จำนวน 9,000 ฉบับ ซึ่งเป็นสิ่งพิมพ์แรกที่เป็นเอกสารทางราชการของสยาม ประกาศนี้พิมพ์เสร็จในวันที่ 27 เมษายน พ.ศ. 2382

จนกระทั่งในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2384 เมื่อหมอบรัดเลย์และคณะสามารถหล่อ "ตัวพิมพ์ไทย" ขึ้นสำเร็จเป็นครั้งแรก[28] และมีแบบที่งดงามกว่าที่เคยใช้กันมา ตัวพิมพ์ใหม่ชุดนี้หมอบรัดเลย์ได้นำไปถวายเจ้าฟ้ามงกุฎฯ ที่วัดบวรนิเวศวิหาร 1 ชุด พร้อมด้วยตัวพิมพ์ภาษาอังกฤษอีก 1 ชุด

ใน พ.ศ. 2385 หมอบรัดเลย์ได้แปลและพิมพ์หนังสือ*คำภีร์ครรภ์ทรักษา* พิมพ์ครั้งแรกจำนวน 200 เล่ม และปัจจุบันยังมีเหลือให้เห็นลักษณะ "ตัวพิมพ์ไทย" ที่หล่อขึ้นเองในประเทศไทย ในปีเดียวกันนี้ วันที่ 12 มกราคม หมอบรัดเลย์ได้พิมพ์ปฏิทินตามสุริยคติเป็นภาษาไทยครั้งแรก

4 กรกฎาคม พ.ศ. 2387 หมอบรัดเลย์ออกหนังสือพิมพ์ฉบับแรกชื่อว่า*บางกอกรีคอร์เดอร์* (Bangkok Recorder) ออกเป็นรายปักษ์ เดือนละ 2 ครั้ง เนื้อข่าวเป็นภาษาไทย มีทั้งข่าวในประเทศ ข่าวต่างประเทศ และบทความที่หมอบรัดเลย์แปลจากตำราฝรั่ง รวมถึงข่าวเบ็ดเตล็ดต่างๆ ฉบับสุดท้ายของการออก*บางกอกรีคอร์เดอร์* รุ่นแรกคือ เดือนกันยายน พ.ศ. 2388

6. การย้ายโรงพิมพ์ของมิชชันนารีอเมริกัน

โรงพิมพ์ของคณะมิชชันนารีอเมริกันเดิมตั้งอยู่ตรอกกัปตันบุช ในขณะที่มิชชันนารีพักอาศัยอยู่ในถิ่นคนจีนย่านวัดเกาะ ต่อมาเกิดปัญหากับทางพระยาโชฎึก (ทองจีน) ผู้ดูแลชาวจีน ด้วยเกรงว่า

มิชชันนารีอาจจะก่อให้เกิดปัญหาทำให้ชาวจีนกระด้างกระเดื่อง จึงมีคำสั่งให้ย้ายออกจากย่านวัดเกาะ โดยมีลำดับเรื่องราวดังนี้

"วันที่ 6 กันยายน พ.ศ. 2378 มิสเตอร์ฮันเตอร์มาหาพวกมิชชันนารี บอกว่าได้ไปหาพระยาโชฎึกมาแล้ว พระยาโชฎึกบอกว่า พวกมิชชันนารีจะต้องย้ายไปอยู่ที่อื่นซึ่งมีอีก 3 แห่ง แต่ที่ดินทั้ง 3 แห่งที่พระยาโชฎึกบอกให้นั้น ล้วนแต่เป็นที่พวกบาทหลวงโรมันคาทอลิกอยู่ทั้งนั้น พระยาโชฎึกไม่ชอบให้พวกมิชชันนารีสวดมนต์เป็นภาษาจีนและแจกหนังสือแก่จีน เพราะเมื่อพวกมิชชันนารีได้พวกมากๆ แล้ว เกรงว่าจะคิดการกำเริบขึ้นในภายหลัง"[29]

"วันที่ 12 กันยายน พ.ศ. 2378 นายกลิ่นมาขับไล่พวกมิชชันนารีอีก ว่าถ้าในหลวงเสด็จผ่านมาเห็นเข้าตัวเขาจะต้องถูกลงพระราชอาญาอย่างหนัก และอีกราว 20 วัน ในหลวงจะเสด็จพระราชดำเนินทางชลมารคมายังวัดเกาะ ฉะนั้นขอให้พวกมิชชันนารีรีบย้ายไปเสียก่อนกำหนดเสด็จพระราชดำเนินให้ได้"[30]

"วันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2378 เมื่อพวกมิชชันนารีจะต้องย้ายจากที่อยู่เดิมเช่นนี้ จึงต้องไปอาศัยบ้านเรเวอเรนต์โยนส์อยู่บ้าง มิสเตอร์ฮันเตอร์อยู่บ้างไปพลางก่อน จนกว่าจะหาที่อยู่ได้เป็นปรกติ เรเวอเรนต์รอบินสัน ไปพักอยู่กับพวกโปรตุเกส เรเวอเรนต์ยอนสันไปอยู่ที่แพซึ่งพวกมิชชันนารีซื้อไว้ว่าจะทำร้านขายยาหมอบรัดเลย์กับครอบครัวไปอยู่บ้านสันตครูส์ พอรู้ข่าว

ว่าพวกมิชชันนารีจะต้องย้ายไปเช่นนี้ พวกคนป่วยพากันเสียดายเป็นอันมาก พวกมิชชันนารีจะย้ายไปในวันนี้แล้ว แต่มารีบุตรีของเรเวอเรนต์ยอนสันป่วยมาก จึงต้องผัดไปอีก เรื่องที่ถูกย้ายสถานที่นี้ เพราะรัฐบาลรังเกียจด้วยพวกมิชชันนารีอยู่ในระหว่างบ้านของพวกจีน แลเป็นที่นับถือของพวกจีนมากด้วย เกรงว่าเมื่อพวกมิชชันนารี มีพวกมากๆ แล้วจะชักชวนพวกจีนก่อการกำเริบขึ้น"[31]

"วันที่ 5 ตุลาคม พ.ศ. 2378 พวกมิชชันนารีต้องย้ายไปวันนี้ เพราะหมดกำหนดที่ผัดไว้ ถึงแม้ว่าลูกสาวของเรเวอเรนต์ยอนสันเจ็บจวนจะตาย เรเวอเรนต์รอบินสันได้ย้ายไปอยู่กับพวกโปรตุเกส ใกล้กับโรงสวดตั้งแต่เมื่อวันที่ 2 แล้ว"[32]

ในที่สุดมิชชันนารีอเมริกันก็ได้ย้ายไปอยู่บริเวณหน้าวัดประยุรวงศาวาสอันเป็นที่ดินของเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) โดยเจ้าพระยาพระคลังได้ปลูกเรือนให้เป็นเรือนไม้ขนาดใหญ่ 2 หลัง โดยมีห้างของมิสเตอร์ฮันเตอร์อยู่ตรงกลาง คิดค่าเช่าเดือนละ 65 บาท[33]

แม้ว่ามิชชันนารีจะต้องย้ายที่อยู่แล้ว แต่โรงพิมพ์ยังต้องอยู่ที่เดิมอีกต่อไป เนื่องจากยังหาที่ทำการที่สะดวกแก่การตั้งโรงพิมพ์ไม่ได้

แต่วันเวลาที่มีการย้ายโรงพิมพ์จากตรอกกัปตันบุชมาอยู่หน้าวัดประยุรวงศาวาสนั้นยังไม่มีหลักฐานแน่นอน แต่พอที่จะกำหนดปีคร่าวๆ ได้จากบันทึกของหมอบรัดเลย์ คือวันที่ 12 กรกฎาคม พ.ศ. 2379 เจ้าพระยาพระคลังยอมให้มิชชันนารีเช่าพื้นที่สำหรับสร้างโรงสวดขึ้นที่บริเวณหน้าวัดประยุรวงศาวาส วันที่ 16 กรกฎาคม พ.ศ. 2379 เพิ่งจะมีการทวงถามถึงสถานที่ตั้งโรงพิมพ์ของมิสเตอร์

ดาเวนพอร์ต[34]

จนกระทั่งวันที่ 1 พฤษภาคม พ.ศ. 2380 เจ้าพระยาพระคลังให้คนมายืมเครื่องพิมพ์ของคณะอเมริกันบอร์ดเพื่อไปพิมพ์หนังสืออ่านเล่นเป็นครั้งที่ 3 แต่ก็ไม่สามารถนำไปได้ จึงให้ยืมเครื่องพิมพ์ไม้ไปแทน[35]

แสดงว่าก่อนหน้านี้แท่นพิมพ์โอติสและสแตนดิ้งก็ได้ย้ายมาอยู่ที่นี่แล้ว เพราะนำเข้ามาเมืองไทยตั้งแต่วันที่ 2 กรกฎาคม พ.ศ. 2379 ส่วนหมอบรัดเลย์ก็ย้ายมาอยู่หน้าวัดประยุรวงศาวาสตั้งแต่วันที่ 5 ตุลาคม พ.ศ. 2378

ดังนั้นเมื่อเครื่องพิมพ์ใหม่เข้ามาในวันที่ 2 กรกฎาคม พ.ศ. 2379 คณะมิชชันนารีจึงได้ขอเช่าที่สำหรับตั้งโรงพิมพ์ขึ้นในวันที่ 16 กรกฎาคม ปีเดียวกัน เป็นไปได้ว่าเครื่องพิมพ์ใหม่นี้ได้ขนเข้ามาไว้ที่โรงพิมพ์หน้าวัดประยุรวงศาวาสเลย หรือช้ากว่านั้นไม่มากเท่ากับว่าโรงพิมพ์ใหม่ที่ย้ายมาจากวัดเกาะนั้นเป็นโรงพิมพ์ “หน้าวัดประยูร” คงจะอยู่ภายใน พ.ศ. 2379 ต่างจากที่ศาสตราจารย์ขจรอ้างไว้ว่า พ.ศ. 2381 (ค.ศ. 1838)[36]

ต่อมาหมอบรัดเลย์ได้ลาออกจากคณะ เอ.บี.ซี.เอฟ.เอ็ม. ใน พ.ศ. 2380 แล้วเข้าสังกัดคณะใหม่คือคณะอเมริกันมิชชันนารีแอสโซซิเอชัน (A.M.A.)

หลังจากนั้นใน พ.ศ. 2394 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานที่ให้เช่า บริเวณหลังป้อมวิชัยประสิทธิ์ โดยหมอบรัดเลย์ได้ซื้ออุปกรณ์การพิมพ์ต่อจากคณะ เอ.บี.ซี.เอฟ.เอ็ม. แล้วนำอุปกรณ์การพิมพ์ทั้งหมดย้ายมาอยู่ที่บ้านใหม่ตั้งโรงพิมพ์ “ปากคลองบางหลวง” ขึ้น

ในสมัยรัชกาลที่ 4 ที่โรงพิมพ์แห่งใหม่นี้หมอบรัดเลย์จำเป็นต้องพิมพ์หนังสือเพื่อ “ขาย” มากขึ้น เนื่องจากไม่ได้รับเงินสนับสนุนจากคณะมิชชันนารีต้นสังกัดอีกต่อไป

หนังสือเล่มสำคัญ ๆ ที่หมอบรัดเลย์ได้ตีพิมพ์ไว้มีดังนี้ *คำภีร์ครรภ์ทรักษา* (พ.ศ. 2385) *บางกอกรีคอร์เดอร์* (พ.ศ. 2387, 2407) *ตำราปลูกฝีโค ให้กันโรคธระพิศม์ไม่ให้เกิดขึ้นได้* (พ.ศ. 2388) *บางกอกคาเลนดาร์* (พ.ศ. 2402-2416) *ประถม ก กา แจกลูกอักษร* (พ.ศ. 2403) *พงศาวดารฝรั่งเศส* (พ.ศ. 2404) *นิราศลอนดอน* (พ.ศ. 2404) *กฎหมายเมืองไทย* (พ.ศ. 2405) *พระราชพงศาวดารกรุงเก่า* (พ.ศ. 2406) *สามก๊ก* (พ.ศ. 2408) *เลียดก๊ก* (พ.ศ. 2413)

7. โรงพิมพ์คริสตัง

จากหลักฐานเก่าที่สุด โรงพิมพ์แห่งแรกในสยามได้ตั้งขึ้นที่วัดซางตาครู้ส โดยสังฆราชการ์โนลต์ ในสมัยรัชกาลที่ 1 แต่ในระยะแรกเป็นการตีพิมพ์ด้วยตัวอักษรภาษาอังกฤษทับเสียงภาษาไทย

แม้ว่าคาทอลิกจะเป็นผู้เริ่มการพิมพ์ก่อนใครในสยาม แต่ก็ต้องประสบปัญหาต่าง ๆ มากมายในช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ อันเป็นผลมาจากการถูกเบียดเบียนเมื่อคราวเสียกรุงศรีอยุธยา รวมถึงผลกระทบจากการปฏิวัติฝรั่งเศสใน พ.ศ. 2332

ในปีที่มีการปฏิวัติฝรั่งเศสนั้น ปรากฏว่าในสยามมีพระสังฆราชอยู่เพียง 1 องค์ กับบาทหลวง 3 รูปเท่านั้น[37] ในขณะที่ชาวคาทอลิกก็ยังถูกเบียดเบียนจับกุมจากรัฐบาลสยามอยู่เสมอ รวมถึงความขัดแย้งกันเองระหว่างคาทอลิกสายโปรตุเกสกับคาทอลิกสายฝรั่งเศสในระยะเริ่มแรกของแผ่นดินกรุงรัตนโกสินทร์

ปัญหาดังกล่าวส่งผลให้การพัฒนาด้านการพิมพ์ของคาทอลิกต้องประสบปัญหาอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ คือปัญหาทางด้านการพัฒนาเทคโนโลยีการพิมพ์ แม้ว่าคาทอลิกจะมีแท่นพิมพ์และสิ่งพิมพ์อยู่ก่อนแล้ว แต่ก็ไม่สามารถดัดแปลงแท่นพิมพ์และตัวพิมพ์ให้เป็นภาษาพื้นเมือง ยังคงพิมพ์ด้วยอักษรโรมันทับเสียงภาษาไทยอยู่ ทำให้สิ่งพิมพ์ไม่เป็นที่เผยแพร่เท่าที่ควร

นอกจากนี้บาทหลวงคาทอลิกเองก็ไม่มีผู้เชี่ยวชาญทางด้านการพิมพ์โดยเฉพาะ ส่วนใหญ่จะศึกษามาทางด้านเทววิทยาและการศาสนา ต่างจากศาสนาจารย์ของโปรเตสแตนต์ที่มีผู้เชี่ยวชาญเฉพาะสาขาซึ่งมีประโยชน์ต่อชนพื้นเมืองมากกว่า โดยเฉพาะการมีศาสนาจารย์ที่เป็นช่างพิมพ์โดยตรง

การพิมพ์ของคาทอลิกเริ่มต้นพัฒนาเมื่อพระสังฆราชกูร์เวอซีได้ตั้งโรงพิมพ์ขึ้นที่วัดอัสสัมชัญใน พ.ศ. 2380[38] ที่โรงพิมพ์แห่งนี้สามารถพิมพ์หนังสือเป็นอักษรภาษาไทย ญวน และอังกฤษได้

โดยหนังสือที่พิมพ์ยังคงเกี่ยวข้องกับการเผยแผ่ศาสนา เช่น หนังสือเรียนสำหรับเด็ก หนังสือภาวนา หนังสือรำพึง หนังสือประวัตินักบุญ[39] รวมถึงหนังสือเล่มสำคัญคือ หนังสือ*ปุจฉาวิสัจชนา* ใน พ.ศ. 2387 และ*พจนานุกรมละติน-ไทย* ใน พ.ศ. 2394 (เป็นฉบับก่อน *สัพะ พะจะนะ พาสา ไท* ของพระสังฆราชปัลเลอกัวซ์ ซึ่งพิมพ์ที่กรุงปารีส ใน พ.ศ. 2397)

8. โรงพิมพ์วัดบวรฯ

เมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงผนวชอยู่วัดบวรนิเวศวิหาร โปรดให้สั่งเครื่องพิมพ์หนังสือมาตั้งขึ้นที่วัดบวรฯ เป็นโรงพิมพ์คนไทยแห่งแรก โดยมีวัตถุประสงค์ที่จะพิมพ์หนังสือสู้กับพวกมิชชันนารีบ้าง[40] แต่ไม่ทราบปีที่ตั้งโรงพิมพ์แน่ชัด

จนกระทั่งใน พ.ศ. 2384 หมอบรัดเลย์และคณะก็สามารถหล่อตัวพิมพ์ภาษาไทยขึ้นใช้เองเป็นผลสำเร็จ ตัวพิมพ์ชุดนี้มีความสวยงามและเป็นระเบียบมาก ตัวพิมพ์ชุดนี้หมอบรัดเลย์ยังได้นำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายเจ้าฟ้ามงกุฎฯ สำหรับใช้ที่โรงพิมพ์วัดบวรฯ ไว้ด้วยหนึ่งชุด

นอกจากนี้ยังโปรดให้แกะตัวพิมพ์อักษรอริยกะขึ้นเพื่อพิมพ์หนังสือ โดยมีพระสงฆ์เป็นผู้เรียงพิมพ์ ช่างพิมพ์ และเข้าเล่ม

ต่อมาในวันที่ 18 พฤศจิกายน พ.ศ. 2392 ทรงมีพระราชหัตถเลขาไปยังพระสหายที่นิวยอร์ก คือ นายและนางเอ็ดดี เพื่อสั่งซื้อแท่นพิมพ์หินมาใช้ ดังนี้

"ข้าพเจ้าได้ทราบจากเอเย่นต์ทางสิงคโปร์บอกเข้ามาว่า กำปั่นแห่งประเทศอเมริกาอย่างน้อย 20 ลำมาเยี่ยมท่าเมืองสิงคโปร์ แต่ข้าพเจ้าเสียใจที่กำปั่นอเมริกันไม่เข้ามาเยี่ยมสยามบ้าง ดังนั้นขอให้ท่านช่วยให้สมประสงค์ข้าพเจ้าสักอย่างเถิด คือข้าพเจ้าต้องการจะมีเครื่องพิมพ์หินสักเครื่องหนึ่ง (เครื่องสำหรับตีพิมพ์ด้วยแผ่นหิน) พร้อมทั้งเครื่องประกอบให้ครบชุด ขอท่านจงช่วยหาซื้อให้ข้าพเจ้าสักเครื่องหนึ่งจากประเทศของท่าน จงเขียนถึงข้าพเจ้าโดยเร็วทางบก เพื่อให้ทราบว่าเครื่องพิมพ์นั้นราคาเครื่องละเท่าไร ถ้าราคาต่ำกว่า 200 เหรียญแล้ว ข้าพเจ้าต้องการขอให้ท่านออกเงินรองไปก่อน..."[41]

ในพระราชหัตถเลขาฉบับเดียวกันนี้ยังทรงกำชับอีกครั้งเรื่องแท่นพิมพ์หิน

"โปรดเขียนตอบเรื่องที่ข้าพเจ้าวานนี้โดยเร็วที่สุด ข้าพเจ้าปรารถนาอย่างยิ่งที่จะได้เครื่องพิมพ์หิน ซึ่งได้ยินว่าราคาถูกกว่าที่ขายกันในเมืองอังกฤษ"

ท้ายพระราชหัตถเลขาฉบับนี้ยังแสดงให้เห็นว่าเจ้าฟ้ามงกุฎฯ ทรงมีเครื่องพิมพ์อยู่แล้ว โดยความอุปถัมภ์ของนายและนางเอ็ดดี ก่อนที่จะสั่งเครื่องพิมพ์หินเครื่องใหม่นี้

"จงเห็นแก่ข้าพเจ้าในฐานที่เป็นเพียงชาวประเทศซึ่งต่ำต้อย แลจงยินดีในความเมตตาแลความนับถือของข้าพเจ้าที่มีต่อท่าน ผู้แสดงมิตรจิตมายังข้าพเจ้าก่อนโดยประการที่ส่งหมึกสำหรับพิมพ์มาให้"

อีกราวเดือนกว่า ในวันที่ 27 ธันวาคม พ.ศ. 2392 ทรงมีพระราชหัตถเลขาไปถึงนายและนางเอ็ดดีอีกหนึ่งฉบับ โดยไม่ทรงลืมกำชับเรื่องแท่นพิมพ์หินอีกครั้ง

"ข้าพเจ้าขอบอกท่านว่า ข้าพเจ้ามีความร้อนใจแลปรารถนาอย่างยิ่งที่จะได้เครื่องพิมพ์หินเครื่องหนึ่งหรือเครื่องพิมพ์ชนิดอื่นซึ่งคิดทำขึ้นใหม่ๆ อาจพิมพ์ตัวอักษรได้เร็วกว่าเครื่องพิมพ์แบบธรรมดา แม้ว่าตัวอักษรจะไม่สู้งามนัก ก็ไม่เป็นไร

ถ้าเครื่องพิมพ์นั้นๆ ราคาต่ำกว่าเครื่องละ 200 เหรียญ ข้าพเจ้าจะยินดีสั่งไปยังเอเย่นต์ของข้าพเจ้าทางสิงคโปร์ แลถ้าท่านส่งเครื่องพิมพ์มากับกำปั่นที่ไว้ใจได้ลำใดลำหนึ่งซึ่งมาท่าสิงคโปร์ แลของนั้นมาถึงเอเย่นต์ของข้าพเจ้า เอเย่นต์ของข้าพเจ้าก็จะใช้เงินค่าเครื่องพิมพ์นั้นทันที"[42]

เนื่องจากหลักฐานหนังสือที่พิมพ์จากโรงพิมพ์วัดบวรฯ ในสมัยที่เจ้าฟ้ามงกุฎฯ ทรงครองวัดอยู่นั้น ไม่เหลือเล่มมาถึงปัจจุบัน จึงไม่สามารถตรวจสอบตัวพิมพ์ หรือเทคนิคการพิมพ์ รวมถึงหนังสือที่ทรงพิมพ์ได้ มีเพียงพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส[43]

ใน*ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร* ว่าที่โรงพิมพ์แห่งนี้ได้พิมพ์หนังสือ

พระปาติโมกข์ หนังสือสวดมนต์ ซึ่งหนังสือจากโรงพิมพ์แห่งนี้มีทั้งที่เป็นภาษาไทย ภาษาบาลี และภาษาอริยกะ

สรุป

นับตั้งแต่กำเนิดโรงพิมพ์โดยบาทหลวงคาทอลิกเมื่อต้นรัชกาลที่ 1 จนถึงการพิมพ์ "ยุคหมอบรัดเลย์" ทำให้เกิดปรากฏการณ์ใหม่ๆ ขึ้นในสังคมไทยหลายอย่าง แม้กิจการด้านการพิมพ์จะเกิดขึ้นเพื่อการเผยแผ่พระศาสนา แต่ในที่สุดก็ถูกนำมาใช้ให้เกิดประโยชน์ต่อรัฐบาลไทย เริ่มตั้งแต่การพิมพ์ประกาศห้ามสูบฝิ่นเป็นต้นมา

การพิมพ์ในยุคต้นทำให้เกิดการเผยแพร่องค์ความรู้ได้อย่างกว้างขวางมากขึ้นกว่าเก่าซึ่งจะต้องคัดลอกด้วยลายมือ ทำให้ยุคของการคัดลอกด้วยลายมือค่อยๆ หายไปจากสังคมไทย และเป็นยุคเริ่มต้นของการใช้สมุดฝรั่ง เพื่อแทนการใช้สมุดไทย และกระดาษม้วน ดังที่ปรากฏในประกาศห้ามไม่ให้ทำฎีกาถวายด้วยกระดาษม้วน ให้ใช้อย่างสมุดฝรั่งแทน (พ.ศ. 2397)

นอกจากนี้ด้วยความเป็นชาวต่างชาติ ทำให้ผู้พิมพ์เช่นหมอบรัดเลย์ ได้ใช้โอกาสนี้วิพากษ์วิจารณ์สังคมไทย หรือแม้กระทั่งพระประมุขของประเทศอย่างเปิดเผย ซึ่งไม่เคยปรากฏขึ้นมาก่อนในสังคมไทย

การพิมพ์ในยุคนี้ยังก่อให้เกิดแนวคิดเสรีในการแสดงความคิดเห็นต่างๆ อันเป็นปรัชญาของการหนังสือพิมพ์ เมื่อคณะมิชชันนารีได้ตีพิมพ์แนวคิดอย่าง "วิเศษกว่า" ออกเผยแพร่ จึงเป็นการกดดันให้ผู้นำชาวสยามดิ้นรนขวนขวายที่จะตอบโต้ด้วยสิ่งเดียวกันคือสิ่งพิมพ์ ยิ่งทำให้การพิมพ์กลายเป็นเครื่องมือสำคัญในการชี้นำทางความคิด และเป็นสนามเสรีในการโต้ตอบกันในเรื่องต่างๆ ดังเช่นความพยายามของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ที่ต้องการจะตีพิมพ์*โกสลกิจานุกิตย์* แม้จะต้องประสบความยุ่งยากเพียงใดก็ตาม เป็นข้อชี้

ให้เห็นว่า “สิ่งพิมพ์” ในยุคต้นให้ความหมายมากกว่า “การตีพิมพ์” และ “จำนวนพิมพ์”

โรงพิมพ์ยุคเริ่มแรกของชาวสยาม

1. แรกมีโรงพิมพ์ชาวสยาม

โรงพิมพ์แห่งแรกที่ดำเนินการพิมพ์โดยช่างชาวสยามคือโรงพิมพ์วัดบวรฯ แต่ไม่ทราบปีที่ก่อตั้ง มีหลักฐานเพียงว่าใน พ.ศ. 2384 หมอบรัดเลย์ได้ถวายตัวพิมพ์ให้ชุดหนึ่ง เป็นไปได้ว่าเจ้าฟ้ามงกุฎฯ หรือ “พระวชิรญาณมหาเถระ” อาจจะตั้งโรงพิมพ์ขึ้นก่อนหน้านั้น และถ้าเป็นเช่นนั้นจริงก็เป็นไปได้ว่าโรงพิมพ์วัดบวรฯ ได้รับเทคโนโลยีการพิมพ์จากบาทหลวงคาทอลิกก่อน แต่ถ้าตั้งขึ้นก่อนหน้า พ.ศ. 2384 ไม่นาน ก็คงได้รับความช่วยเหลือจากหมอบรัดเลย์ซึ่งเข้ามาตั้งโรงพิมพ์ตั้งแต่ พ.ศ. 2378 ทั้งนี้เจ้าฟ้ามงกุฎทรงมีพระสหายสนิทที่เป็นทั้งคาทอลิกและโปรเตสแตนต์ โรงพิมพ์วัดบวรฯ จึงอาจได้รับการช่วยเหลือจากทั้ง 2 ทาง

อย่างไรก็ดี ก่อนหน้านี้ได้มี “โรงพิมพ์สมัครเล่น” ของชาวสยามเกิดขึ้นใน พ.ศ. 2380 แล้ว คือโรงพิมพ์ของเจ้าพระยาพระคลัง สมเด็จเจ้าพระยามหาประยุรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) เนื่องจากโรงพิมพ์ของหมอบรัดเลย์เมื่อย้ายมาจากย่านวัดเกาะ ก็ได้มาเช่าที่ของเจ้าพระยาพระคลังหน้าวัดประยุรวงศาวาสใกล้กับบ้านเจ้าพระยาพระคลัง

เมื่อการพิมพ์เป็นสิ่งที่มีอิทธิพล เจ้าพระยาพระคลังก็ให้ความสนใจและคิดจะพิมพ์หนังสือขึ้นบ้าง จึงให้คนไปยืมแท่นพิมพ์ของหมอบรัดเลย์ ซึ่งน่าจะหมายถึงแท่นพิมพ์เหล็กที่ได้มาใหม่ แต่ก็ไม่สามารถเคลื่อนย้ายได้ หมอบรัดเลย์จึงให้ยืมแท่นพิมพ์ไม้แทนไป คงเป็นแท่นพิมพ์ตัวเก่าที่หมอบรัดเลย์เคยพูดถึงว่าเป็นแท่นพิมพ์ที่น่าเกลียด เรื่องการยืมแท่นพิมพ์นี้อยู่ในบันทึกของหมอบรัดเลย์ดังนี้

"วันที่ 1 พฤษภาคม พ.ศ. 2380 เจ้าพระยาพระคลัง ให้คนมายืมเครื่องพิมพ์ของพวกมิชชันนารีคณะเอ.บี.ซี.เอฟ.เอ็ม. เพื่อจะเอาไปพิมพ์หนังสือเรื่องอ่านเล่นที่บ้านของท่านนับเป็นครั้งที่ 3 วันรุ่งขึ้นพวกมิชชันนารีไปหาท่าน และได้อธิบายให้ท่านทราบว่าเหตุใดเครื่องพิมพ์จึงย้ายมาบ้านท่านไม่ได้ และจะให้ยืมไปทำอะไรก็ไม่ได้ เจ้าพระยาพระคลังดูเหมือนจะเข้าใจคำชี้แจงของพวกมิชชันนารีอันมีเหตุผลดีทีเดียว เพราะเครื่องพิมพ์นั้นหนักนัก จึงเป็นอันยินดียืมเครื่องพิมพ์ไม้ ซึ่งพวกมิชชันนารีเต็มใจยอมให้ยืม เจ้าพระยาพระคลังกล่าวแก่พวกมิชชันนารีว่า ถ้าเป็นเช่นนั้นตัวพิมพ์ไม้คนของท่านก็อาจทำได้"[44]

แต่ดูเหมือนว่า "โรงพิมพ์สมเด็จเจ้าพระยา" คงจะไม่ประสบความสำเร็จในการแกะตัวพิมพ์และการพิมพ์หนังสือตามที่ตั้งใจไว้ หมอบรัดเลย์บันทึกไว้ว่า

"วันที่ 25 กรกฎาคม พ.ศ. 2380 เจ้าพระยาพระคลังส่งคืนเครื่องพิมพ์ไม้ ซึ่งได้ยืมไปจากคณะเอ.บี.ซี.เอฟ.เอ็ม. ว่าพอแก่ความต้องการแล้ว ดูเหมือนเจ้าพระยาพระคลัง จะแลเห็นแล้วว่าวิชาทำเครื่องพิมพ์ด้วยไม้ ไม่เป็นสิ่งที่ง่ายอย่างที่ท่านเข้าใจแต่ก่อน ทั้งการทำตัวอักษรไทยด้วยไม้ ก็เป็นสิ่งที่เกินความรู้ช่างในประเทศสยามเวลานั้น"[45]

จะเห็นได้ว่าการพิมพ์จำเป็นต้องใช้ผู้เชี่ยวชาญพิเศษเพื่อดำเนินการ แม้แต่หมอบรัดเลย์เองที่สามารถพัฒนาการพิมพ์ของตัวเองได้ก็ต้องอาศัยผู้เชี่ยวชาญจากมิชชันนารีคณะอื่นช่วยเหลือ[46]

ในขณะที่โรงพิมพ์วัดบวรฯ ซึ่งปรากฏว่ากระบวนการพิมพ์หนังสือตั้งแต่ช่างพิมพ์ ช่างเรียง ตรวจปรู๊ฟ และเข้าเล่ม ใช้พระสงฆ์เป็นผู้ดำเนินการทั้งสิ้น

> *"พวกเราได้รับอนุญาตให้เข้าชมห้องพิมพ์หนังสือของวัดมีพระสงฆ์หลายรูป และลูกศิษย์กำลังนั่งพับหนังสือบนม้ายาวที่ทำด้วยไม้ไผ่ บางคนกำลังเรียงพิมพ์ อ่านแก้ไขปรู๊ฟ เราได้รับหนังสือเล่มหนึ่งพิมพ์ด้วยอักษรบาลีที่พระองค์ทรงคิดขึ้นเองเป็นศีล 10 ข้อของพระพุทธศาสนาพร้อมกับคำอรรถาธิบาย มร. แคสแวลส์ได้บอกไว้ก่อนแล้วว่าเราจะเอาหมึกพิมพ์ซึ่ง จี. ดับพลิว. เอ็ดดี้ จากวอเตอร์ ฟอร์ดมาฝาก"*[47]

จึงเป็นไปได้ว่าเจ้าฟ้ามงกุฎฯ คงจะได้รับการถ่ายทอดวิชาการพิมพ์มาจาก "ฝรั่ง" ซึ่งน่าจะได้รับความร่วมมือจากทั้งมิชชันนารีโปรเตสแตนต์และบาทหลวงคาทอลิก จนสามารถ "ประดิษฐ์" ตัวพิมพ์ขึ้นใช้เอง และยังทรงฝึกฝน "คนไทย" ให้รู้จักวิชาการพิมพ์ โดยไม่ต้องอาศัยช่างพิมพ์ฝรั่ง ในที่สุดก็สามารถตั้งโรงพิมพ์อย่างครบวงจรได้ที่วัดบวรนิเวศวิหาร เป็นโรงพิมพ์แห่งแรกของคนไทย

2. โรงอักษรพิมพการ

หลังจากเจ้าฟ้ามงกุฎฯ เสด็จขึ้นครองราชสมบัติเป็นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว ก็ทรงดำเนินกิจการพิมพ์ต่อเนื่องจากโรงพิมพ์วัดบวรฯ โดยทรงตั้งโรงพิมพ์หลวงสำหรับพิมพ์หนังสือขึ้น สถานที่ตั้งโรงพิมพ์นั้นอยู่ในบริเวณโรงแสงต้น (ในบริเวณพระที่นั่งภาณุมาศจำรูญ) โปรดให้สร้างตึก 2 ชั้น เป็นโรงพิมพ์หนังสือพระราชทานชื่อว่า โรงอักษรพิมพการ[48]

เป็นที่น่าสังเกตว่า โรงอักษรพิมพการแห่งนี้โปรดให้ตั้งขึ้นใน

บริเวณพระราชฐานชั้นกลางอันเป็นส่วนที่จำกัดการเข้าออกของบุคคลภายนอกอย่างเข้มงวด และยังตั้งอยู่ใกล้กับพระที่นั่งภาณุมาศจำรูญอันเป็นพระที่นั่งบรรทมของพระองค์ แสดงให้เห็นว่าทรงกำกับดูแลโรงพิมพ์แห่งนี้อย่างใกล้ชิด

โรงอักษรพิมพการมีพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นภูบาลบริรักษ์ และพระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นภูบดีราชหฤทัย เป็นผู้อำนวยการ ขุนสารประเสริฐ ขุนมหาสิทธิโวหาร ขุนสุนทรโวหาร และขุนปฏิภาณพิจิตร เป็นอาลักษณ์ ขุนอักษรพิมพการ เป็นเจ้ากรม หมื่นวิจารวัณมาลา เป็นปลัดกรม

นอกจากนี้ยังมีกลุ่มพระราชาคณะและเปรียญที่สึกจากพระแล้ว โปรดเกล้าฯ ให้เข้ารับราชการในกรมอาลักษณ์ ดูแลงานพิมพ์นี้ด้วย ตามประกาศเรื่องพระราชาคณะ ฐานา เปรียญ สึกมากเกินไปจะต้องเข้าเดือนทำการพิมพ์ จ.ศ. 1216[49]

สำหรับการตีพิมพ์ประกาศต่างๆ ที่โรงอักษรพิมพการจะเริ่มต้นขึ้นเมื่อใดยังไม่มีหลักฐานแน่ชัด แต่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายไว้ในเรื่องอธิบายความว่าด้วยประกาศรัชกาลที่ 4 ว่ามีการเริ่มพิมพ์ประกาศเมื่อ พ.ศ. 2401 โดยยึดเอาปีที่ออกหนังสือ*ราชกิจจานุเบกษา*เป็นเกณฑ์

> *"ต่อมาในรัชกาลที่ 4 โปรดฯ ให้สร้างโรงพิมพ์หลวงขึ้นที่ในพระบรมมหาราชวัง ขนานนามว่า โรงอักษรพิมพการ (อยู่ตรงพระที่นั่งภาณุมาศจำรูญบัดนี้) เริ่มพิมพ์หมายประกาศเมื่อปีมะเมีย พ.ศ. 2401 ในชั้นต้นโปรดเกล้าฯ ให้ทำเป็นหนังสือพิมพ์ข่าวออกโดยระยะเวลา ขนานนามว่าหนังสือราชกิจจานุเบกษา"*[50]

อย่างไรก็ดี ก่อนหน้านี้ได้มีประกาศฉบับหนึ่งเรื่องประกาศพิมพ์โฆษณาพิกัดภาษีอากร[51] ประกาศฉบับนี้ออกเมื่อ พ.ศ. 2397

โดยให้ “ตีพิมพ์” พิกัดภาษีให้ราษฎรทราบ เพื่อไม่ให้ต้องเสียภาษีเกินให้กับเจ้าหน้าที่ นอกจากนี้ยังมีประกาศใน พ.ศ. 2397 เรื่องให้พระที่จะสึกต้องเข้าเดือนการพิมพ์ และประกาศให้ตีพิมพ์นามเจ้านายขุนนาง เพื่อจะได้สะกดได้ถูกต้องตรงกัน เป็นต้น[52]

จึงเป็นไปได้ว่า โรงอักษรพิมพการได้ทำหน้าที่ตีพิมพ์หนังสือต่างๆ ตั้งแต่ต้นรัชกาล และเริ่มตีพิมพ์ประกาศอย่างน้อยใน พ.ศ. 2397

และหากการตีพิมพ์ประกาศพิกัดภาษีเป็นไปตามนี้จริง โรงอักษรพิมพการก็จะต้องตั้งขึ้นก่อนที่พระอภิเนาว์นิเวศน์จะสร้างเสร็จ[53] ซึ่งรวมถึงพระที่นั่งภาณุมาศจำรูญที่เป็นพระที่นั่งองค์หนึ่งในพระอภิเนาว์นิเวศน์แห่งนี้ด้วย

ใน พ.ศ. 2404 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์ให้แต่งคณะทูตไปเจริญสัมพันธไมตรีกับพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส ในการนี้โปรดให้ขุนมหาสิทธิโวหาร ปลัดกรมอาลักษณ์อยู่ในเจ้าพนักงานกำกับเครื่องมงคลราชบรรณาการในพระบรมมหาราชวัง[54] เดินทางไปในครั้งนี้ด้วย ในการนี้ทรงมีพระราชหัตถเลขากำกับไปเป็นการพิเศษ ให้ขุนมหาสิทธิโวหารไปดูกิจการพิมพ์ในต่างประเทศเพื่อนำมาปรับปรุงกิจการพิมพ์ในเมืองไทย ดังนี้

> *“จดหมายมาถึงขุนมหาสิทธิโวหาร ว่าซึ่งจัดให้ขุนมหาสิทธิออกไปครั้งนี้ ด้วยประสงค์จะให้เจริญความรู้ในการทำหนังสือพิมพ์ เพื่อจะให้ไปดูเห็นการเห็นงานในการซึ่งเป็นต้นๆ อ่อนๆ เบาๆ พอไทยจะทำได้นั้น ถ้าการไปถึงจักรฟืนจักรไฟก็เป็นการโตใหญ่สูงกว่ากำลังเมืองไทย และต้องการในเมืองไทยนี้ไป อย่าตื่นฟืนตื่นไฟไป เพราะในเมืองไทยนี้หนังสือคนอ่านก็ได้น้อย ก.ข. นโม. ก็ไม่เป็นรสเรื่องอะไรเท่าไรนัก ซึ่งให้ไปทั้งนี้ คือจะให้สังเกตการซึ่งเป็นร้านๆ สิ่งไรที่ยากมาแต่ก่อนจะให้*

ง่ายเข้า สิ่งไรที่ไม่สู้ดีมาแต่ก่อนจะให้ดีขึ้น อันนั้นก็คือ เมื่อทำตัวเหล็กตัวทองแดงซึ่งเป็นแบบหล่อ ทำอย่างไร จะเที่ยงจะงามดีหนังสือจะไม่เลอะเทอะนัก และจะแล้ว ได้เร็วได้ง่าย ต่อไปเล่า คือการหล่อตัวดีบุก แต่งตัวดีบุก อย่างไรจะเที่ยงดีจะง่ายจะเร็วเข้าไม่หนักแรง จะมีเครื่อง มือแปลกประหลาดไปอย่างไรบ้างให้คิดอ่านร่ำเรียนมา หามา แต่ถ้าถึงกลฟืนกลไฟไปนักอย่าตื่นไปอย่าออไป นัก คิดแบ่งเอาแต่พอสมควรกับการในเมืองไทย

อนึ่งสำคัญที่อย่างธรรมเนียมแบบแผนใช้คนที่ จะเรียงพิมพ์ เก็บพิมพ์นี้แล เขาใช้คนลูกจ้างทำการ อย่างไรที่ควรจะเรียนเอามาเป็นอย่างให้สังเกตเปรียบ เทียบคิดอ่านในการที่จะใช้คนทำงานให้ดีได้กว่าแต่ก่อน อย่างไร จะเรียงได้เร็วจะเก็บได้ไม่ยุ่ง ด้วยการเก็บพิมพ์ เรียงพิมพ์คงต้องใช้ด้วยมือคนตาคน ต้องเอาใจใส่

แต่ในการธรรมเนียมซึ่งจะมาเอาอย่างใช้คนนั้น อีกนัยหนึ่งเหมือนหนังสือพิมพ์ที่จะต้องการประกาศไป นานๆ เป็นกฎหมายจะต้องตีแล้วตีอีกนั้น ได้ยินว่าเขามี แบบสำหรับหล่อถ่ายเป็นปึกไว้แต่พิมพ์ที่เรียงแล้ว เพื่อ จะไม่ต้องเรียงบ่อยๆ ก็เครื่องเช่นนี้ของเรายังหามีไม่ จง เอาใจใส่หาเครื่องมือมาหรือดีบุกที่จะหล่อพิมพ์นั้น จะ เอาดีบุกเมืองนี้ใช้ก็จะยาก ก็ให้จัดซื้อดีบุกสำหรับหล่อ พิมพ์เข้ามา ได้ยินว่าพิมพ์ปึกเช่นนี้ เขาถ่ายถอนลงใน ดินขาวเช่นปั้นตุ๊กตา ที่อังกฤษเรียกว่าเกลหรือฉอก[55] ก็ ของเช่นนั้นจะหาที่ในกรุงเห็นจะไม่ได้ ให้หาเข้ามาพอใช้ เป็นตัวอย่าง แล้วจึงหาสิ่งอื่นใช้ที่นี่ แต่ให้รู้แห่งที่สั่งไว้ ถ้าหาที่นี่ไม่ได้จะได้สั่งให้จัดซื้อ หรือควรใช้หมึกและสิ่ง ใดที่แปลกๆ ก็ให้เข้าใจมา

อนึ่งพิมพ์ลิสธอแกรฟี ที่ใช้ตีด้วยศิลานั้น เป็นของเอาเร็วได้ เขียนรูปภาพก็ได้ ทีนี้เครื่องมือก็มีอยู่ แต่สรรพยาที่ใช้เก่าไปหมดไป สนใจหาเข้ามาและหัดทำให้คล่องให้ดี เมื่อต้องการจะใช้การเร็ว เมื่อทุนรอนจะต้องจ่ายลงในการจัดซื้อเครื่องเหล่านี้ไม่พอ ก็ให้คิดอ่านกับทูตขอยืมผู้ครองฝ่ายฝรั่งเศสหรืออังกฤษให้ออกเงินให้ก่อน จึงค่อยคิดใช้แก่กงสุลของเขาที่อยู่ที่กรุงก็ได้ดอก

ออกไปครั้งนี้อย่าไปตื่นอื่นๆ ต่างๆ ทำให้เสียงานเสียการที่ประสงค์ไป ให้ได้ประโยชน์ที่ประสงค์มา ทำให้การโรงพิมพ์ของเราดีขึ้นกว่าแต่ก่อนบ้าง เพราะการอื่นๆ เหมือนอย่างเครื่องกลไฟและอะไรๆ ที่ประหลาดๆ ท่านทั้งปวงท่านขวนขวายขึ้นได้ดีๆ ในเมืองนี้เป็นอันมาก แต่การพิมพ์นี้ไม่มีใครเอาใจใส่ การก็ใช้เป็นประโยชน์มากทั้งราชศาสตร์ พุทธศาสตร์ คิดเอาราชการของเจ้าของนายให้เป็นเกียรติยศ เป็นคุณแก่การแผ่นดินและการศาสนาไว้บ้างเถิด

จดหมายมา ณ วัน 2 ขึ้น 8 ค่ำ เดือน 8 ปีระกาตรีศก ศักราช 1223"[56]

จากพระราชหัตถเลขาฉบับนี้แสดงให้เห็นว่า โรงอักษรพิมพการของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังประสบปัญหาในการพิมพ์อยู่หลายๆ ด้าน แม้ว่าจะมีการตั้งโรงพิมพ์มาแล้วหลายปีก็ตาม เช่น การเรียงพิมพ์ การหล่อตัวอักษร การพิมพ์หิน (Lithography)

ดังนั้นจึงทรงจ้างชาวต่างประเทศเข้ามาทำงานที่โรงพิมพ์แห่งนี้ด้วย แต่ก็ได้ช่างพิมพ์ที่ไม่ขยันการงาน จึงทรงเลิกจ้างไป โรงอักษรพิมพการดำเนินงานต่อมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 แต่ต้องประสบกับปัญหาการขาดทุนและประสิทธิภาพในการพิมพ์ รวมถึงบุคลากร

ผู้ชำนาญในด้านต่างๆ ของโรงพิมพ์ ในที่สุดก็ต้องปิดตัวลงใน พ.ศ. 2434 หลังจากนั้นจึงมีการตั้งโรงพิมพ์หลวงแห่งใหม่ขึ้นมาทดแทน

โรงพิมพ์เอกชนยุคบุกเบิก

1. โรงพิมพ์นายเทพ

โรงพิมพ์นายเทพ ตั้งอยู่บนแพที่ปากคลองตลาด (หน้าโรงเรียนราชินีล่าง) โดยมีนายเทพ ทรรทรานนท์ เป็นเจ้าของ เมื่อหมอสมิท (มิสเตอร์ซามูเอล โจนส์ สมิท) หรือตามชื่อที่ท่านชอบใช้ในการพิมพ์หนังสือขายว่า "ครูสมิท" แห่งโรงพิมพ์ครูสมิท ได้ถูกพวกหมอสอนศาสนาฟ้องร้องในการที่หมอสมิทได้พิมพ์หนังสือกลอนต่างๆ (ที่ในยุคนั้นเรียกว่า "เรื่องประโลมโลกย์" หรือ "นิยายประโลมโลกย์") ออกขาย จนในที่สุดครูสมิทแพ้ความ และต้องเลิกพิมพ์หนังสือขายโดยเด็ดขาด

ในครั้งนั้นนายเทพได้รับซื้อหนังสือกลอนที่ครูสมิทพิมพ์ค้างไว้มาพิมพ์ต่อที่โรงพิมพ์ของตนเอง แต่ก็ไม่ปรากฏหลักฐานว่าหนังสือที่รับมาพิมพ์ต่อนั้นมีเรื่องอะไรบ้าง ส่วนหนังสือที่นายเทพได้จัดหาต้นฉบับมาพิมพ์เองถึงจะมีการค้นพบอยู่บ้างแต่ก็น้อยมาก

ซึ่งจากที่ปรากฏอยู่ในหน้าปกหนังสือเรื่อง*วงษสวรรค์* ของโรงพิมพ์ครูสมิทว่า

> *"หนังสือไทยอื่นอันมีขายที่โรงพิมพ์บางคอแหลม ที่ตึกแม่แพอยู่ตึกเสาชิงช้า ถนนบำรุงเมือง ห้างนายยิ้ม วัดเกาะ นายสินอยู่สำเพ็ง แพนายเทพปากคลองบางหลวงข้าม ตึกนายเทียนเหลี่ยงอยู่กลางตลาดจันทบุรี"*

จากหลักฐานดังกล่าวนี้เอง ที่แสดงให้เห็นว่าก่อนที่ครูสมิทจะเลิกกิจการโรงพิมพ์ นายเทพได้ตั้งร้านขายหนังสือมาก่อนแล้ว

ณ แพตรงข้ามกับปากคลองบางหลวง หรือคลองบางกอกใหญ่ (น่าจะอยู่บริเวณหน้าโรงเรียนราชินี ปากคลองตลาด หรือบริเวณใกล้เคียงกันนั้น)

แต่ตอนนั้นนายเทพจะได้ตั้งโรงพิมพ์ขึ้นมาแล้วหรือยัง ก็ไม่สามารถที่จะตอบได้เช่นเดียวกันกับปัญหาอื่นๆ อาทิ แท่นพิมพ์ ตัวพิมพ์ และอุปกรณ์การพิมพ์อื่นๆ ของครูสมิทจะได้ตกทอดมาถึงนายเทพด้วยหรือไม่ และนายเทพได้ศึกษาหรือฝึกฝนการพิมพ์มาจากใคร

ส่วนในหนังสืองานพระราชทานเพลิงศพ รองอำมาตย์ตรีสันทนา ทรรทรานนท์ บุตรชายคนเดียวของพระยาคินิสันทนานุการ (สนอม ทรรทรานนท์) ได้กล่าวถึงประวัติของนายเทพ ผู้เป็นปู่เอาไว้พอสรุปได้ว่า นายเทพเป็นบุตรท่านกรุงกับท่านเป้า โดยท่านกรุงมีอาชีพเป็นหมอแผนโบราณที่มีความชำนาญทางโรคกุมาร เคยได้รับพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้าฯ ให้ถวายการรักษาพยาบาลแด่สมเด็จเจ้าฟ้าชาย ศิริราชกกุธภัณฑ์ ร่วมกับแพทย์หลวงใน พ.ศ. 2430

แล้วในหนังสือเล่มนี้ยังได้เล่าเอาไว้อีกว่า

> *"...นายเทพบุตรชายคนโตของปู่กรุงกับย่าเป้า ได้ตั้งโรงพิมพ์ชื่อโรงพิมพ์นายเทพ ตีพิมพ์หนังสือออกจำหน่ายนานาชนิด อยู่ในแพหน้าวัดอรุณราชวราราม ปากคลองบางหลวง และได้ใช้เป็นที่อยู่อาศัยด้วย เมื่อสภาพบ้านเมืองเปลี่ยนแปลงไปจึงได้ย้ายโรงพิมพ์มาตั้งอยู่ที่ถนนเจริญกรุง ใกล้สี่กั๊กพระยาศรี ชื่อโรงพิมพ์สรรพอนงค์กิจ ร่วมงานกับคุณหญิงละม่อม อรรถการยบดี บุตรสาวของท่าน ส่วนย่าหรุ่นภรรยาปู่เทพเป็นแพทย์แผนโบราณรับรักษาและชำนาญทางโรคกุมาร ภายหลังท่านได้ย้ายมาอยู่ที่ถนนหลังวังบูรพา"*

อนึ่ง ถึงแม้ว่า รองอำมาตย์ตรี สันทนา ทรรทรานนท์ จะมิได้ข้องแวะเกี่ยวข้องกับกิจการโรงพิมพ์ของนายเทพผู้เป็นปู่โดยตรงก็ตาม แต่ก็ปรากฏว่าท่านผู้นี้ได้เคยเป็นบรรณาธิการนิตยสารรายเดือนฉบับหนึ่งในสังกัดโรงพิมพ์ศรีกรุง และเคยทำงานในสำนักข่าวต่างประเทศอีกด้วย

จากหนังสือ*วรรณคดีชาวบ้านจาก "วัดเกาะ"* ของเตือนใจ สินทะเกิด[57] ได้ระบุเอาไว้เกี่ยวกับกรณีการเกิดของโรงพิมพ์นายเทพอยู่ 2 ประเด็น คือ

ประเด็นแรก โรงพิมพ์หมอสมิท (ครูสมิท) ได้เลิกกิจการไปในระหว่าง พ.ศ. 2430-2433 โดยในระหว่าง พ.ศ. 2430 ครูสมิทยังพิมพ์หนังสือกลอนเรื่องจักรๆ วงศ์ๆ อยู่ ครั้นถึง พ.ศ. 2433 โรงพิมพ์นายเทพจึงได้พิมพ์หนังสือเรื่อง*สุวรรณเศียร* ออกมา

ประเด็นที่สอง โรงพิมพ์ของนายเทพนี้น่าจะต้องเกิดขึ้นพร้อมๆ กับโรงพิมพ์นายสิน (โรงพิมพ์ราษฎร์เจริญ หรือโรงพิมพ์วัดเกาะ) ใน พ.ศ. 2433

ส่วนผลงานที่นายเทพพิมพ์ออกมาก็คงจะเป็นหนังสือกลอนเรื่องจักรๆ วงศ์ๆ (นิยายประโลมโลกย์) อีกทั้งหนังสืออื่นๆ เช่นเดียวกันกับที่โรงพิมพ์ครูสมิทได้พิมพ์ออกมา อาทิ นิราศต่างๆ ของสุนทรภู่ พระอภัยมณี รามเกียรติ์ สังข์ทอง อิเหนา ลักษณวงศ์ อุณรุท สิงหไกรภพ จันทะโครพ รามสิน พระสมุท สุวรรณเศียร วงษสวรรค์ ทิพสังวาล เบญจมาศทอง พระสี่เสาร์ สุภาษิตสอนหญิง สุภาษิตสอนเด็ก สุภาษิตขี้ยา ปรมัตถ์ กฎหมายลักษณทาษ กฎหมายลักษณผัว-เมีย มารยาสัตรี สูตรเลข ปถม ก กาไทย ก ข ก กา และอื่นๆ อีกมาก

สำหรับขนาดรูปเล่มของหนังสือโรงพิมพ์นายเทพ เป็นแบบหนังสือฝรั่งที่เรียกกันในสมัยนั้นว่า "สมุดฝรั่ง" และก็คงมีขนาดเช่นเดียวกันกับหนังสือของโรงพิมพ์ครูสมิท และโรงพิมพ์วัดเกาะในยุคแรกๆ คือเป็นหนังสือขนาด 8 หน้ายกพิเศษ (โตกว่าหนังสือขนาด

16 หน้ายกเพียงเล็กน้อย)

จากหลักฐานสิ่งพิมพ์ของโรงพิมพ์นายเทพ ทำให้เชื่อว่า ที่นี่คงจะต้องพิมพ์หนังสือมาจนถึง พ.ศ. 2436 เพราะหลังจากนั้นไม่ปรากฏหนังสือจากโรงพิมพ์ในชื่อนี้อีก เพราะหลังจากนั้นมาคงจะผลิตงานออกมาในนามของ “โรงพิมพ์สรรพอนงค์กิจ” ที่มีคุณละม่อมธิดาของนายเทพเป็นผู้บริหาร (โดยที่นี่มีแต่ผู้หญิงล้วนๆ ทำงาน) จนกระทั่งโรงพิมพ์สรรพอนงค์กิจได้เลิกกิจการไปใน พ.ศ. 2441 เมื่อคุณละม่อมได้แต่งงานกับคุณชุ่ม อรรถจินดา และติดตามไปอยู่กับสามีที่ต้องไปรับราชการในต่างจังหวัด ต่อมาเมื่อคุณชุ่มได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น “พระยาอรรถการยบดี” คุณละม่อมจึงมีศักดินาเป็นคุณหญิง ครั้นเมื่อพระยาอรรถการยบดีได้ออกจากราชการแล้ว คุณหญิงละม่อมจึงได้ไปทำงานที่อำเภอวังน้อย จังหวัดพระนครศรีอยุธยา จนกระทั่งท่านได้ลาจากโลกนี้ไปเมื่ออายุได้ 73 ปี

โดยคุณหญิงละม่อม อรรถจินดา เป็นผู้ที่ได้รับการกล่าวขานและยกย่องว่าเป็นหญิงไทยคนแรกที่ตั้งโรงพิมพ์ ส่วนนายเทพและย่าหรุ่นผู้ภรรยา จะเสียชีวิตไปเมื่อใดไม่มีหลักฐานใดๆ ระบุเอาไว้เลย

2. โรงพิมพ์วัดเกาะ

โรงพิมพ์วัดเกาะ หรือโรงพิมพ์นายสิน หรือที่มีชื่อจริงๆ อย่างเป็นทางการว่า “โรงพิมพ์ราษฎร์เจริญ” ตั้งอยู่ใกล้กันกับวัดเกาะ (วัดสัมพันธวงศ์) ย่านสำเพ็ง กรุงเทพฯ ซึ่งเหตุนี้เอง ชาวบ้านร้านตลาดจึงเรียกชื่อตามสถานที่ตั้งว่า “โรงพิมพ์วัดเกาะ” กันเรื่อยมา แม้แต่ทางโรงพิมพ์เองยังต้องพิมพ์ชื่อ “วัดเกาะ” เอาไว้ที่ปกหนังสือด้วย

โรงพิมพ์วัดเกาะ ก่อตั้งโดย “นายสิน” (เอกสารบางแห่งก็เรียกว่า “นายสิงห์”) เกิดเมื่อ พ.ศ. 2393 โดยเป็นชาวจังหวัดสิงห์บุรีโดยกำเนิด ในวัยหนุ่ม ท่านได้เดินทางมาทำมาหากินอยู่ที่เมืองบางกอก โดยทำงานอยู่ในร้านขายเครื่องแก้วของแม่ทองอยู่ เนื่องจากแม่ทองอยู่ไม่มีลูกหลานทายาทสืบสกุลการค้า ประกอบกับความซื่อสัตย์

และคุณงามความดีของนายสิน เมื่อแม่ทองอยู่ถึงแก่กรรมจึงได้มอบกิจการร้านค้าให้นายสินดูแลสืบมา จากนั้นต่อมาประมาณ 2-3 ปี นายสินจึงได้เริ่มกิจการขายหนังสือด้วยการรับหนังสือจากโรงพิมพ์ครูสมิท (หมอสมิท) ที่บางคอแหลม มาวางขายในร้านเครื่องแก้วที่ตนดูแลอยู่

อาจจะเป็นเพราะจุดเริ่มต้นตรงนี้เอง ที่ทำให้นายสินมองเห็นว่าการค้าหนังสือและการพิมพ์หนังสือขายน่าจะสร้างผลกำไรได้อย่างงาม ดังนั้นใน ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432) ขณะที่นายสินมีอายุได้ 39 ปี จึงก่อตั้งโรงพิมพ์ขึ้น (ตามหลักฐาน ร.ศ. 108 ที่พิมพ์อยู่บนหน้าปกหนังสือโรงพิมพ์วัดเกาะรุ่นแรก ๆ)

เตือนใจ สินทะเกิด ได้กล่าวเอาไว้ในหนังสือ*วรรณคดีชาวบ้านจาก "วัดเกาะ"* ว่า โรงพิมพ์น่าจะตั้งขึ้นใน พ.ศ. 2433 โดยเมื่อแรกตั้งนั้นมีแท่นพิมพ์อยู่ 2 แท่น คือ แท่นมือ (เครื่องพิมพ์) 1 แท่น และแท่นตัดอีก 1 แท่น[58]

ส่วนหลักฐานที่พบต่อมาจากข้อเขียนของเอนก นาวิกมูล ระบุว่า

> *"...เครื่องพิมพ์เครื่องแรกซื้อมาจากห้าง เอ.อาร์.ซี. เลบาย แถวราชวงศ์ (ยังคงอยู่) เรียกว่าแท่นนก เพราะมีตรานกอินทรีเป็นเครื่องหมาย เวลาจะพิมพ์ก็ต้องใช้มือโยกคันโยกให้เครื่องทำงาน ยังไม่ใช้เครื่องจักรไฟฟ้า ปรากฏว่าเครื่องพิมพ์นี้ต่อมาอีกสิบกว่าปี ได้ถูกขายไปด้วยราคาราว 200 บาท แต่ไปตกอยู่กับใคร ไม่มีใครรู้อีกเช่นเคย"*[59]

นายสินได้ดำเนินกิจการโรงพิมพ์มาจนถึง พ.ศ. 2452 จึงถึงแก่กรรม จากนั้นคุณนายทองคำ (พั่วพงศ์แพทย์) ผู้ภรรยาได้ดำเนินงานต่อมา จนกระทั่งใน พ.ศ. 2471 ก่อนที่คุณนายทองคำจะเสียชีวิต

10 ปี ก็ได้มอบหมายให้นางสุดจิตต์ ละมุลทรัพย์ บุตรสาวของนายสินกับคุณนายทองคำเป็นผู้ดูแลกิจการต่อมา ซึ่งในยุคนี้เอง ที่ได้มีการย้ายสถานที่ตั้งถึง 2 ครั้ง คือ

ครั้งแรก ใน พ.ศ. 2510 ได้ย้ายจากที่ตั้งเดิมแต่แรก เลขที่ 472 โรงพิมพ์ขนาด 5 คูหาที่หน้าวัดเกาะ ถนนวานิช 1 สำเพ็ง พระนคร ไปอยู่ยังตึกใหม่ที่ไม่ไกลไปจากที่ตั้งเดิมนัก ณ เลขที่ 329/331 ถนนวานิช 1 (ตรอกสะพานญวน) สำเพ็ง พระนคร

ครั้งที่สอง ย้ายจากย่านวัดเกาะที่อาศัยอยู่มายาวนานผูกพันมาหลายปี กลับไปอยู่ละแวกเดิมของตระกูลที่ตรอกจันทน์ ยานนาวา พร้อมกับลดการพิมพ์หนังสือและรับจ้างพิมพ์จนเกือบกลายเป็นการเลิกงานพิมพ์ คงเหลือภารกิจเพียงแค่พิมพ์หนังสือและรับพิมพ์งานเล็กๆ น้อยๆ อย่างเช่น สัญญาเงินกู้ และหนังสือสวดมนต์เจ็ดตำนาน (ข้อมูลใน พ.ศ. 2539) เท่านั้น

หนังสือวัดเกาะรุ่นแรกๆ ที่หน้าปกไม่มีภาพปกแต่อย่างใด คงมีเพียงบทกลอนบอกสถานที่ตั้ง ราคา และเชิญชวนให้ซื้อหนังสือ (ที่แต่งโดยนายบุศย์) อยู่ว่า

"เล่มละสลึงพึงรู้ท่านผู้ซื้อ ร้านหนังสือหน้าวัดเกาะเพราะหนักหนา
ราษฎร์เจริญโรงพิมพ์ริมมรรคา เชิญท่านมาซื้อคงรู้ดี
ได้ลงพิมพ์คราวแรกแปลกๆ เรื่อง อ่านแล้วเปลื้องความทุกข์เป็นศุกขี
ท่านซื้อไปอ่านฟังให้มั่งมี เจริญศรีศิริสวัสดิ์พิพัฒน์เอย"

นอกจากนี้หนังสือวัดเกาะรุ่นหลังๆ อย่างเช่น *หนังสือไกรทอง* ฉบับ พ.ศ. 2490 ในหน้าสุดท้ายของหนังสือจะมีคำอวยพรเป็นกาพย์ว่า

"ขออวยพรประชาชาว ในแดนดาวภพสยาม
หนังสือวัดเกาะนั้นฉันบอกนาม ซื้อไว้อ่านตามบ้านเรือน

จงสุขโขภิญโญยิ่ง สรรพสิ่งใดอย่าเหมือน
กว่าจะสูญสิ้นดาวเดือน ตลอดแดนพุทธันดร
เกิดชาติใดให้มีศุข อันความทุกข์นิราศจร
สมสุขสโมสร เสมอแม้สมบัติสวรรค์
จริงดังคำอวยพร ให้ถาวรตลอดกัลป์
สุขทรัพย์นับอนันต์ เอนกยิ่งทุกสิ่งเอย”

หรือในหน้าท้ายของบางฉบับ อาทิ “เรื่องพระรถเมรี” ก็เขียนเป็นบทกลอนว่า

“โรงพิมพ์ราษฎร์เจริญขอเชิญซื้อผู้ ร้านหนังสือหน้าวัดเกาะเพราะหนักหนา
พิมพ์ไว้ขายหลายอย่างต่างสารา ขอเชิญแวะมาซื้อดูกระทู้กลอน
เรื่องเก่าใหม่พร้อมพรั่งตั้งใส่ตู้ ขอเชิญดูซิจ๋าแวะมาก่อน
ซื้อไปอ่านคงสนุกคลายทุกข์ร้อน เล่นละครร้องรำตามน้ำใจ
ถ้าแม้นซื้อไปอ่านตามบ้านช่อง หนังสือต้องตกสถานถึงบ้านไหน
ชื่อราษฎร์เจริญหนาท่านตกบ้านใคร ให้ผ่องใสสุกขีที่บ้านนั้น
กระทำมาหากินภิญโญยิ่ง จะนึกสิ่งไรสมอารมณ์มั่น
ให้ยิ่งยศถาพูลมาพลัน จะหมายมั่นสิ่งใดสมใจเอย”

โดยลักษณะรูปเล่มหนังสือวัดเกาะเป็นแบบ “สมุดฝรั่ง” หรือ “หนังสือฝรั่ง” เย็บเข้าเล่ม ซึ่งขนาดของหนังสือวัดเกาะในระยะแรกๆ พิเศษที่จะมีขนาดใหญ่กว่าหนังสือขนาด 16 หน้ายกเพียงเล็กน้อย ตัวปกใช้กระดาษปอนด์มันที่เรียกว่า “กระดาษลายน้ำ”

ครั้นต่อมาจึงทำเป็นขนาด 16 หน้ายก จำนวนประมาณ 2-3 ยก (32-48 หน้า) เนื้อในพิมพ์ด้วยกระดาษปรู๊ฟ ตัวหนังสือเรียงด้วยตัวพิมพ์ตัวโตๆ ขนาดตัวกลางบาง หรือตัวกลางโปร่ง

ซึ่งหนังสือแต่ละเล่มที่นำมาพิมพ์มักจะเป็นเรื่องยาวๆ โดยใน

หน้าแรก (หน้าต้น) จะเป็นการสรุปเนื้อเรื่อง แล้วจึงจะขึ้นเนื้อเรื่อง โดยพิมพ์จากสมุดไทยเป็น 1 เล่ม พอจบเล่มจะเขียนว่า *"จบเล่มสมุดไทย เล่ม...ยังมีต่อไป"* ดังนั้นกว่าจะจบเรื่องเรื่องหนึ่งจึงยาวเป็นสิบๆ เล่ม ราคาจำหน่ายปกติในยุคแรกๆ เล่มละ 1 สลึง แต่ก็มีบางประเภทอย่างเช่นสุภาษิต (ซึ่งมีจำนวนหน้าน้อย) ก็จำหน่ายเล่มละเฟื้อง ครั้นมาในยุคหลังๆ จึงขึ้นราคาเป็นเล่มละ 1 บาท

ส่วนหนังสือประเภทต่างๆ ที่โรงพิมพ์วัดเกาะนำมาพิมพ์ขาย พอที่จะจำแนกออกมาได้ดังนี้

หนังสือพงศาวดาร หรือเรื่องที่แต่งแบบพงศาวดาร ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นพงศาวดารจีน ที่พบมี 2 เรื่อง คือ *เม่งเฉียว* และ*ซิเตงซันเจงไซ* ซึ่งโรงพิมพ์วัดเกาะได้พิมพ์ขึ้นใน พ.ศ. 2466 ทั้ง 2 เรื่อง

วรรณคดี อันเป็นผลงานของกวีชั้นครู อาทิ พระอภัยมณี รามเกียรติ์ อิเหนา ขุนช้างขุนแผน สังข์ทอง คาวี มณีพิชัย ระเด่นลันได

นิราศ วรรณกรรมเรื่องนิราศทั้งของสุนทรภู่ และกวีท่านอื่นๆ ที่มีทั้งเป็นของโบราณ และที่ทางโรงพิมพ์ได้ว่าจ้างให้กวีในยุคนั้นแต่งมาขายให้ อาทิ นิราศเรื่องต่างๆ ของสุนทรภู่ นิราศชมตลาดสำเพ็ง

วรรณคดีชาวบ้าน เป็นเรื่องประเภทที่ว่า "นิทานพื้นบ้าน" หรือ "นิทานโบราณ" อย่างเช่น แก้วหน้าม้า ปลาบู่ทอง พระรถเมรี โสนน้อยเรือนงาม พระสุธน นางอุทัย พิกุลทอง แก้วพิศดาร สิงโตทอง ทับทิมทอง กายแก้ว และหอยทอง

เรื่องเกี่ยวกับศาสนา มีทั้งเรื่องเกี่ยวกับพระพุทธเจ้าและชาดก อาทิ พระพุทธเจ้าห้าพระองค์ พิมพาเข้านิพพาน มหาเวสสันดรชาดก พิมพาพิลาป พระยากาเผือก พระยาฉัททันต์

หนังสือศีลธรรม-บทสวดมนต์ เช่น สวดมนต์เจ็ดตำนาน สิบสองตำนาน ทำวัตรเช้า-ค่ำ คำถวายทานต่างๆ สติปัฏฐานสูตร พระวินัยขันธ์ย่อ ฯลฯ

สุภาษิตคำสอน หนังสือประเภทนี้มักจะมีจำนวนหน้า-จำนวนยกบางกว่าหนังสือประเภทอื่นๆ โดยเป็นคำสอนต่างๆ ที่มีทั้งของโบราณแท้ๆ และเรื่องที่แต่งขึ้นใหม่ อาทิ สวัสดิรักษา สุภาษิตสอนเด็ก สุภาษิตคำโคลง สุภาษิตขงจู๊ ฉัตร์สามชั้น (สุภาษิตสามอย่าง) อุทาหรณ์สอนจิตร์ขนิษฐา ลักษณะภรรยา เจ็ดสถาน พาลีสอนน้อง แม่ม่ายสอนลูก บัญญัติพระร่วง ปกีระโณวาท อาวาศโวหาร และมงคลทีปนีแปล

กลอนลิเก ส่วนมากจะเป็นบทร้อง แทรกเจรจา หรือคำบรรยาย อย่างเช่น โกมิน ราชาธิราชตอนพระยาน้อยชมตลาด และตอนสมิงพระรามอาสา ดาบกู้บัลลังก์ บัลลังก์แก้ว ไกรทองกลอนลิเก มีด้วยกัน 3 เล่ม คือ เล่ม 1 ตอนพ้อล่าง เล่ม 2 ตอนไกรทองรับอาสา เล่ม 3 ตอนไกรทองฆ่าชาละวัน ชุมนุมกลอนลิเก ซึ่งมี 8 เล่ม คือ เล่ม 1 กลอนร้องเกี้ยวชายหญิง เล่ม 2 กลอนโอ้เจ้าดอกมะลิซ้อน เล่ม 3 กลอนเกี่ยวไถนา เล่ม 4 กลอนเกี่ยวข้าว เล่ม 5 กลอนเกี้ยวขายขนม เล่ม 6 กลอนขุนแผนเข้าห้องแก้วกิริยา เล่ม 7 กลอนลักษณวงศ์ ตอนยี่สุ่นหึงพราหมณ์ เล่ม 8 กลอนเกิดมาเป็นคนจน และอื่นๆ อีกมาก

ซึ่งหนังสือประเภทกลอนลิเกของโรงพิมพ์วัดเกาะ ได้มีการพิมพ์ออกมาขายเป็นอย่างมากเมื่อประมาณ พ.ศ. 2490 สมัยที่คุณสุดจิตต์ ละมุลทรัพย์ เป็นผู้บริหารโรงพิมพ์แห่งนี้

ประเพณี และเบ็ดเตล็ด มีอาทิ เพลงเรือ เพลงลำตัดเรื่องต่างๆ กลอนลำภาคอีสาน บททำขวัญ บทแหล่ต่างๆ แหล่รำวง แหล่พระยากาใหม่ แหล่บาปในบุญ แหล่เสด็จนิวัติพระนคร และแหล่เสด็จประพาสสหรัฐ ประพาสยุโรป

ตำราต่าง ๆ มีทั้งที่เป็นตำราแบบเรียน อาทิ ประถม ก. กาแจกลูก มูลบทบรรพกิจ รวมทั้งตำราทำนายฝัน และอื่นๆ

ส่วนกวีหรือนักเขียนผู้รจนา ช่วยกันสร้างผลงานให้โรงพิมพ์วัดเกาะตีพิมพ์ออกขาย ก็มีอยู่ด้วยกันหลายท่าน อาทิ

นายบุศย์ เป็นผู้ที่ทางโรงพิมพ์วัดเกาะได้รับซื้อผลงานมาตีพิมพ์มากที่สุด เพราะกลอนของนายบุศย์ได้รับความนิยมยอมรับจากผู้อ่านว่า แต่งกลอนดี ไม่ขัดเขิน แทบจะกล่าวยืนยันได้เลยว่าหนังสือกลอนที่แต่งโดยนายบุศย์ขายดีที่สุด ขายได้มากกว่าหนังสือกลอนที่แต่งโดยท่านผู้อื่น

แต่การสืบค้นประวัติ "นายบุศย์" เป็นการค่อนข้างยาก รู้มาเพียงแต่ว่า มีบ้านอยู่ข้างโรงไฟฟ้าวัดเลียบ (วัดราชบุรณะ) เชิงสะพานพุทธ และเสียชีวิตไปเมื่อวัย 70 กว่าๆ แต่จะกว่าเท่าไรก็ตอบไม่ได้ เช่นเดียวกันกับรายละเอียดส่วนตัวอื่นๆ ของท่าน

ผลงานของนายบุศย์ที่ตีพิมพ์โดยโรงพิมพ์วัดเกาะมีอยู่มากมาย แต่เท่าที่ทราบนั้นก็มี อาทิ ไกรทอง นิราศชมตลาดสำเพ็ง พระปทุมพวงมาลัยทอง แก้วหน้าม้า เกราะเพชรเจ็ดสี แก้วพิศดาร นะรงจิตร์ ตุ๊กตาทอง ปลาทูสุริวงษ์ (ที่มีตัวละครเป็นปลาทั้งเรื่อง) และเพลงพื้นบ้าน-พื้นเมืองต่างๆ อย่างเช่น เพลงเกี่ยวข้าว เพลงเรือ เพลงระบำ ลำสวด (คฤหัสน์) และอื่นๆ อีกมาก

นายพลอย มีข้อมูลบนปกหนังสือเรื่องจินดาแก้วว่าเป็นทหารมหาดเล็ก เป็นเจ้าของผลงาน เรื่องจอกแก้ว ไกรทอง (แต่งร่วมกับนายบุศย์) จินดาแก้ว และเพลงขอทาน เล่ม 1 เรื่องพระยาฉัททันต์

นายเจริญ อุปถัมภานนท์ มีนิวาสสถานอยู่ที่คลองต้นไทร ธนบุรี มีผลงานคือ เพลงขอทาน เล่ม 2 ลักษณวงศ์ จำปาแก้ว จำปาทอง เบญจมาศทอง นิราศมหาวารีปีมะเส็ง และบททำขวัญต่างๆ

แม่มณฑา ท่านผู้นี้เป็นผู้หญิง และดูเหมือนว่าจะมีเชื้อเจ้า (ราชวงศ์) ด้วย ผลงานของแม่มณฑาก็ได้แก่ อ้นและยอพระกลิ่นแตงอ่อน และพระทินกร

หลังจากมานะบากบั่นทำโรงพิมพ์จนรุ่งเรืองโด่งดังในสยามมาได้ 26 ปี นายสิน ละมุลทรัพย์ ถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ 23 ตุลาคม พ.ศ. 2458

นางทองคำ (พั่วพงศ์แพทย์) ละมุลทรัพย์ เกิดเมื่อ พ.ศ.

2429 (อายุอ่อนกว่านายสิน 36 ปี) ถึงแก่กรรมเมื่อ พ.ศ. 2510 อายุได้ 81 ปี และได้มีบุตรธิดากับนายสินทั้งสิ้น 5-6 คน (ไม่มีข้อมูลที่ชัดเจน)

ส่วน **นางสุดจิตต์ (ละมุลทรัพย์) รินทกุล** บุตรสาวของนายสินกับนางทองคำ ซึ่งเป็นผู้บริหารโรงพิมพ์ราษฎร์เจริญ หรือโรงพิมพ์วัดเกาะในรุ่นที่ 3 เกิดเมื่อ พ.ศ. 2455 ถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ 20 มกราคม พ.ศ. 2533 อายุได้ 78 ปี

จาก “สะพานหัน” ถึง “สำเพ็ง”

ในสมัยรัชกาลที่ 5 เมื่อโรงพิมพ์นายเทพ และโรงพิมพ์วัดเกาะได้เกิดขึ้นแล้ว ก็ได้มีคนไทยคิดตั้งโรงพิมพ์ตามอย่างขึ้นมาอีกหลายแห่ง โดยโรงพิมพ์ส่วนใหญ่ในยุคแรกๆ นี้มักจะตั้งอยู่ในละแวกตั้งแต่ “สะพานหัน ไปจนถึง สำเพ็ง และย่านวัดเกาะ” ซึ่งโรงพิมพ์เหล่านี้ก็ได้แก่ โรงพิมพ์นายศรี โรงพิมพ์ห้างสมุด โรงพิมพ์พานิชศุภผล โรงพิมพ์สรรพอุดม โรงพิมพ์จันหว่า โรงพิมพ์สุ่นนำ และอีกหลายโรง

ซึ่งโรงพิมพ์เหล่านี้ถือกำเนิดขึ้นมาตั้งแต่ในยุคนั้นบ้าง เกิดตามขึ้นมาภายหลังบ้าง ทั้งยังมีการขยายพื้นที่ตั้งโรงพิมพ์ออกไปจนถึงถนนเจริญกรุง เยาวราช และจักรวรรดิ อย่างเช่น โรงพิมพ์ปอธงใกล้สี่แยกวัดตึก (บริเวณที่เป็นร้านนำสมัย) ที่ถนนเยาวราช

ถึงแม้จะมีการค้นพบรายชื่อของโรงพิมพ์และผลงานแล้วหลายต่อหลายแห่ง แต่ก็คงสามารถบอกเล่าถึงประวัติความเป็นมาได้เพียงบางแห่งเท่านั้น ดังที่จะนำมาเล่าในโอกาสต่อไปนี้

1. โรงพิมพ์ศิริเจริญ (โรงพิมพ์นายศรี)

จากหนังสือ*กรุงเทพฯ เมื่อวานนี้* ของ กาญจนาคพันธุ์ (ขุนวิจิตรามาตรา-สง่า กาญจนาคพันธุ์) ได้เล่าถึงภูมิสถานและเรื่องของโรงพิมพ์ในย่านสำเพ็งเอาไว้ว่า

"...ต่อจากนี้ไปก็เข้าสำเพ็งแท้ มีเจ๊กขายผ้าแพรจีนตลอดทั้งสองฟาก ทางซ้ายมีร้านขายใบชามีชื่อเสียงเรียกร้าน 'นิ่มฮงจั่ว' ทางขวามีร้านเป็นโรงพิมพ์ เจ้าของเป็นไทย ชื่อนายศรี...พิมพ์หนังสือพวกจักรๆ วงศ์ๆ เล่มเล็กๆ..."[60]

นอกจากนี้ในบทความเรื่อง "สำเพ็ง" กาญจนาคพันธุ์ ยังได้เขียนเอาไว้ด้วยว่า

"...นายศรีเป็นญาติกับคุณพระโสภณอักษรกิจ (เล็ก สมิตะสิริ) เจ้าของโรงพิมพ์โสภณ และคณะละครปราโมทัย มีธิดาชื่อคุณเขียนอยู่ที่ตึกโรงพิมพ์ คุณเขียนนี้เป็นสาวสวยเยี่ยมอยู่ในสำเพ็งคนหนึ่ง ได้แต่งงานกับคุณหลุยซึ่งได้เป็นขุน (อะไรก็ลืม) ตึกแถวนี้ไปสุดที่ถนนจักรวรรดิที่เรียก 'หัวเม็ด' จีนเรียก 'ติ๊ดเกย' มีโรงบ่อนเรียกว่า 'บ่อนหัวเม็ด'..."[61]

ซึ่ง "คุณหลุย" ที่กาญจนาคพันธุ์กล่าวถึงนี้ก็คือ "ขุนชำนาญวรกิจ" (ชำนาญ อินทุโศภณ ที่มีชื่อเดิมว่า "เทียนหลุย" แล้วเปลี่ยนมาเป็น "หลุย") บุตรของนายฉายและนางยิ้ม ผู้มีนิวาสสถานปลูกเรือนแพอยู่ริมแม่น้ำป่าสัก ตรงข้ามวังจันทรเกษม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

โดยในหนังสืองานพระราชทานเพลิงศพ ชำนาญ อินทุโศภณ ได้เล่าเรื่องของคุณหลุย คุณเขียน และนายศรีเอาไว้ว่า

"ระหว่างการศึกษาที่โรงเรียนอัสสัมชัญและโรงเรียนราชวิทยาลัย เมื่อโรงเรียนหยุดการเรียนอนุญาต

ให้นักเรียนกลับบ้านได้ ถ้าไม่ได้ขึ้นไปอยู่กับมารดาที่อยุธยา นายชำนาญก็พักอยู่ในกรุงเทพฯ ที่โรงพิมพ์ศิริเจริญ ตำบลสะพานหัน ซึ่งเป็นบ้านของพี่ชายร่วมบิดามารดาของมารดานายชำนาญ หรือมิฉะนั้นก็พักอยู่กับหลานชายป้าสะใภ้ ซึ่งเป็นเจ้าของโรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร ถนนราชบพิตร ระหว่างนี้นายชำนาญมีความรักใคร่กับนางสาวเขียน สมิตะสิริ ลูกสาวเจ้าของโรงพิมพ์โสภณฯ ซึ่งบิดาส่งไปประจำอยู่ที่โรงพิมพ์ศิริเจริญ ทำหน้าที่ช่วยดูแลดำเนินธุรกิจและเคหะสถานเพราะเจ้าของโรงพิมพ์ศิริเจริญและภรรยานัยน์ตาพิการทั้งสองข้างทั้งสองคน

วันที่ 27 สิงหาคม 2463 ผู้ใหญ่ทั้งสองฝ่ายได้จัดการสมรสระหว่างนายชำนาญ อินทุโศภณ และนางสาวเขียน สมิตะสิริ ที่บ้านโรงพิมพ์โสภณฯ แล้ว นายชำนาญและภรรยาก็กลับมาช่วยป้าสะใภ้ที่โรงพิมพ์ศิริเจริญต่อไป เพราะลุงซึ่งเป็นเจ้าของโรงพิมพ์ได้ถึงแก่กรรมไปเสียก่อนการสมรสของนายชำนาญแล้ว”[62]

จากข้อมูลข้างต้นนี้ ทำให้สรุปได้ว่าผู้ที่ทำหน้าที่บริหารโรงพิมพ์ศิริเจริญก็คือ นางสาวเขียน สมิตะสิริ บุตรสาวของพระโสภณอักษรกิจ (เล็ก สมิตะสิริ) และเมื่อคุณเขียนได้แต่งงานกับนายชำนาญ (ผู้เป็นหลานชายของนายศรี) แล้ว ทั้งคู่ก็คงอยู่ทำหน้าที่ดูแลกิจการโรงพิมพ์และภรรยาของนายศรีสืบมา โดยมีพระโสภณอักษรกิจ และภรรยา (นางหยิน สมิตะสิริ) เป็นผู้ให้การสนับสนุนและอยู่เบื้องหลังโรงพิมพ์ศิริเจริญมาโดยตลอด

นอกจากนี้ ในหนังสืออนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพนายชำนาญ อินทุโศภณ ยังได้ให้ข้อมูลเพิ่มเติมอีกว่า

"ในต้น พ.ศ. 2465 เมื่อคลอดลูกคนที่สองแล้ว ภรรยาเผอิญป่วยหนัก หมอแนะนำให้ย้ายเคหะสถานออกไปอยู่ในที่ซึ่งมีอากาศบริสุทธิ์กว่าที่ตำบลสะพานหัน ถนนสำเพ็ง นายชำนาญจึงได้ย้ายไปอยู่ที่บ้านโรงพิมพ์โสภณฯ ถนนราชบพิตร ส่วนป้าสะใภ้ที่บ้านโรงพิมพ์ศิริเจริญนั้นมีหลานคนอื่นเข้าไปอยู่ช่วยปฏิบัติดูแลแทนต่อไป..."

จากนั้นก็มิได้ปรากฏว่านายชำนาญและคุณเขียนได้หวนกลับไปช่วยดูแลกิจการและป้าที่โรงพิมพ์ศิริเจริญอีกหรือไม่ จนกระทั่งคุณเขียนผู้ภรรยาได้ถึงแก่กรรมไปเมื่อวันที่ 6 มกราคม พ.ศ. 2519 ส่วนนายชำนาญได้ถึงแก่กรรมด้วยโรคชราเมื่อวันที่ 4 ธันวาคม พ.ศ. 2533

แต่ก็ไม่สามารถตอบได้ว่า ใน พ.ศ. 2465 เมื่อนายชำนาญและภรรยา ย้ายออกจากโรงพิมพ์ศิริเจริญ ที่นี่ได้เลิกพิมพ์หนังสือขายหรือยัง รวมทั้งที่ว่ามีหลานคนอื่นเข้าไปดูแลภรรยานายศรีแทนนั้นก็ไม่ทราบว่ารวมถึงดูแลกิจการโรงพิมพ์ด้วยหรือเปล่า? ซึ่งถ้ารวมถึงการเข้าไปดูแลโรงพิมพ์ด้วยแล้วก็แสดงว่าในตอนนั้นที่นี่ยังคงดำเนินการพิมพ์หนังสืออยู่

ซึ่งก็ด้วยเหตุนี้เอง จึงไม่สามารถบอกได้ว่า "โรงพิมพ์นายศรี" ได้เลิกกิจการไปเมื่อใด?

โรงพิมพ์นายศรี หรือ "โรงพิมพ์ศิริเจริญ สะพานหัน" ก็คงจะเป็นเช่นเดียวกันกับโรงพิมพ์อื่นๆ อีกหลายแห่งในยุคนั้น ที่ได้รับอิทธิพลเรื่องบทกลอนแจ้งราคา ชื่อ และสถานที่ตั้งมาจากโรงพิมพ์วัดเกาะ ดังที่ปรากฏอยู่บนหน้าปกหนังสือของโรงพิมพ์นายศรีว่า

"หนังสือเล่มละสลึงราคาขาย ที่ร้านนายศรีย่านตะภาณหัน
เรื่องออกใหม่หลายๆ อย่างต่างๆ กัน สนุกครันแต่ล้วนน่าควรฟัง

ถ้าแม้นท่านผู้ใดซื้อไปอ่าน จงสำราญสิ้นทุกข์เป็นศุขัง
ให้ปรากฏยศลือมีชื่อดัง จงมั่งคั่งศุขังพลังเอย”

สำหรับเรื่องที่นำมาพิมพ์ก็คงเป็นเรื่องจักรๆ วงศ์ๆ หรือที่เรียกว่า “เรื่องประโลมโลกย์” รวมทั้งหนังสือประเภทอื่นๆ เช่นเดียวกันกับโรงพิมพ์วัดเกาะและโรงพิมพ์ประเภทเดียวกันโรงอื่นๆ

ส่วนที่ว่า ใครจะเป็นผู้แต่งกลอน-แต่งเรื่องให้โรงพิมพ์นายศรีพิมพ์ขาย แล้วที่นี่ตั้งและเลิกกิจการเมื่อใดแน่ ก็คงเป็นอีกเรื่องที่ต้องค้นคว้าหาคำตอบกันต่อไป

2. โรงพิมพ์พานิชศุภผล

โรงพิมพ์แห่งนี้ก็คงตั้งอยู่ในย่านสะพานหันและสำเพ็ง แต่จะเป็นบริเวณใดก็ยังหาคำตอบไม่ได้ ลักษณะของหนังสือโรงพิมพ์พานิชศุภผล ค่อนข้างจะแตกต่างไปจากโรงพิมพ์อื่นๆ ในยุคนั้นที่กล่าวถึงมาแล้วอยู่บ้าง เพราะที่หน้าปกจะไม่มีคำกลอนแต่อย่างใด แต่จะมีการพิมพ์ชื่อเรื่อง เล่มที่ ชื่อผู้แต่ง จำนวนพิมพ์ ปี ร.ศ. ที่พิมพ์ และราคาขาย (เล่มละสลึงเช่นกัน) เอาไว้

ส่วนปกหลัง จะมีรายชื่อหนังสือที่พิมพ์ออกมาโฆษณาเอาไว้ดังนี้

> *“มีเรื่องต่างๆ คือเมฆอรุณฉัตรทอง ปลาตะเพียนทอง มะเดื่อทอง นางเปียดื้อ โกมินทร์ สอิ้งทอง พระมาไลย จักรนารายณ์ นางรัตนาบ้า พระยาแกรก พระนาคเสน พระนาวัน พระยากง พระยาพาล น่าไม้สำเร็จ นางเสนกล เรื่องกับคนขอยืมเงิน สุภาษิตสอนสัปรุษ สุภาษิตสอนทุกอย่าง นิทานร้อยแปดข้อ เพลงปรบไก่ เพลงยาว เพลงสั้น คำขวัญจุก ขวัญนาค ขวัญเสา ขวัญบ่าว ขวัญกระบือ เรื่องดาวกระจาย เรื่อง*

พระยามดง่าม เส้นผมบังภูเขา เรื่องราชาธิราชคำกลอน เอนิแมนคำกลอน เรื่องช้อนกะลา ตำราหมอนวดแลมีแบบรูปภาพด้วย เรื่องพระยาช้างเผือก ทำนายฝันเพ็ชมงกุฎ เรื่องพกนุ่นพกหิน เรื่องเถรส่องบาตร์ นิทานเงินพูดได้ ตำรากับเข้า ตำราของหวาน นิทานแบกจั่วหามเสา นิทานสามเกลอ นิทานหักด้ำพร้าด้วยเข่า นิทานลูกเสือ-ลูกจรเข้ นิทานสมบัติเม็ดมะขาม เรื่องฝนทั่งเปนเข็ม เรื่องโลภนักมักเสียลูกสาว เรื่องกลอนมอญโยนฟืน? เรื่องช้างกับจิ้งจอก ปลาบู่ทอง สุภาษิตสอนหญิง สุบินทะกุมาราชา ศรันท์ต่ำ-สูง ขุนช้างขุนแผนตอนปลายต่อ 43 ไปอธิกานธรรมสังขิตโศวาต สวดมนต์ลักษณวงษ์ จันทโครพ ถมมะกกาแจกลูก ทำขวัญเรือ สามเณรปัญหา ฯลฯ"[63]

นอกจากนี้ในข้อเขียนของ "ลาวัณย์ โชตามระ" ยังปรากฏอีกว่า *"...โรงพิมพ์พานิชศุภผล ก็ทำมาค้าขึ้นด้วยการพิมพ์เกรโพงศาวดารจีนต่างๆ ..."*[64]

โดยมักจะขึ้นต้นเรื่องเหมือนๆ กันในทำนองว่า *"วันพุธ เดือนอ้าย ขึ้นสิบสองค่ำ จุลศักราช 1231 ปีมะเส็ง เอกศก มีพระประสาทสั่งให้ข้าพเจ้าหลวงพิชัยวารี แปลเรื่องจีนเรื่องเม่งเฉียว ตอนที่สี่ชื่อไต้อั้งเผ่า"* เป็นต้น

3. โรงพิมพ์ห้างสมุด

โรงพิมพ์ห้างสมุด ก่อตั้งโดยนายอิสระ เปล่งวานิช (นามเดิมว่า เซ่งอี่) แต่จะเริ่มดำเนินกิจการขึ้นมาตั้งแต่เมื่อไรก็ไม่ปรากฏข้อมูล เพราะแม้แต่ในหนังสืออนุสรณ์งานศพของท่านผู้นี้เอง ก็มิได้ให้ข้อมูลอะไรเอาไว้มากนัก คงกล่าวถึงเรื่องงานการพิมพ์ไว้เพียงสั้นๆ ว่า

"คุณพ่อเริ่มการศึกษาขั้นต้นที่โรงเรียนอัสสัมชัญ จนจบชั้นสูงสุดของโรงเรียนและต่อมาได้เรียนวิชากฎหมายจนสำเร็จกฎหมายภาคต้น บังเอิญป่วยลงไม่สามารถจะศึกษาต่อได้ จึงได้ออกมาทำการค้าขาย ในตอนต้นทำการค้าเครื่องเรือนประดับด้วยมุก ต่อมาจึงได้ตั้งโรงพิมพ์พิมพ์สมุดแบบฝึกหัดต่างๆ สำหรับนักเรียนใช้ พิมพ์เรื่องประโลมโลกย์จำหน่าย กับตั้งโรงหล่อตัวพิมพ์จำหน่ายด้วย โรงพิมพ์นี้ตั้งอยู่ที่ถนนสำเพ็ง ตอนราชวงศ์ ชื่อว่า โรงพิมพ์ห้างสมุด"[65]

อีกทั้งยังให้ข้อมูลส่วนตัวเอาไว้อีกว่า

"นายอิสระ เกิดที่บ้านตรอกสะพานแดง ถนนสำเพ็ง เป็นบุตรของนายเปล่งและนางกลีบ เปล่งวานิช มีน้องสาวร่วมบิดามารดาเดียวกันคือ คุณหญิงประมวลวิชาพูล (ละม้าย บุญหลง) ได้สมรสกับนางเสงี่ยม (เจริญพิทักษ์) มีบุตรธิดาด้วยกัน 8 คน ต่อมาได้สมรสกับนางสวัสดิ์ มีบุตรธิดาด้วยกัน 4 คน และในบั้นปลายชีวิต..."

"ต่อมาเมื่อคุณพ่อชราลงก็ได้เลิกทำงาน และมอบให้ลูกๆ ดำเนินกิจการแทน ส่วนคุณพ่อไปปลูกบ้านอยู่ที่ตำบลบางนา และใช้ชีวิตอย่างสงบ ณ ที่นั้นตลอดมาจนถึงแก่กรรม..."

จากปกหนังสือ*ทำนายฝัน* (พิมพ์ มกราคม พ.ศ. 2484) ได้ระบุสถานที่ตั้งของโรงพิมพ์ห้างสมุดเอาไว้ว่า ตั้งอยู่บ้านเลขที่ 1120 สำเพ็ง พระนคร

และต่อมาได้ย้ายไปอยู่ที่ใหม่ ณ บ้านเลขที่ 7 ตรอกโรงเลี้ยงเด็ก พระนคร ดังปรากฏหลักฐานอยู่ในหนังสือ*พระยาฉัททันต์* (พ.ศ. 2496) และหนังสือ*วาทศิลป์ห้ามล้อ* ของ ป. นก-แก้ว[66]

สำหรับผลงานของโรงพิมพ์ห้างสมุด ตามที่พบในหนังสือ*บัญชีหนังสือของห้างสมุด* ทำให้พอจำแนกผลงานและรายชื่อออกมาได้ดังนี้

แผนกคำกลอนประโลมโลกย์ กระต่ายขาหัก แพะตาบอด (นิทาน) จันทคาธ (สูนยคาธ) ราหูจับจันทร์ ศรีธนญชัย เลี้ยงลูกเสือ ลูกจรเข้ (นิทาน) เกราะแก้วกายสิทธิ์ ฯลฯ

แผนกคำกลอนนิราศ นิราศชมตลาดสำเพ็ง นิราศเมืองตราษ นิราศระยะทางเชียงใหม่ นิราศฉลาง นิราศสนามจันทน์ นิราศไพ่ นิราศน้ำท่วม นิราศลาบวช นิราศเป็นทหาร นิราศทหารอาสา มหาสงคราม นิราศชาวนา ฯลฯ

แผนกคำกลอน-เพลง-คำลาว เพลงฉ่อยนายเป๋ เพลงขอทาน ลิเกสิบสองภาษา เพลงโคราช เพลงเกี่ยวข้าว เพลงเรือกฐิน ผ้าป่า กลอนลำลาว ยี่เกลำตัดว่าแก้กัน กาพย์ปู่สอนหลาน หลานสอนปู่ ขุนรูนางอั้ว ฯลฯ

แผนกคำกลอน-แหล่เทศน์เครื่องเล่น แหล่เปียดื้อ (ไอ้เสือเปียดื้อ) แหล่ประตู-สะพานหันพัง แหล่เรือรบพระร่วง แหล่บุญเพ็ง (บุญเพ็ง หีบเหล็ก) ฯลฯ

นอกจากนี้ยังมีหนังสือธรรมะ หนังสือสวดมนต์ หนังสือกฎหมาย และอื่นๆ

รอยต่ออารยธรรมการพิมพ์

จากกำเนิดโรงพิมพ์วัดเกาะ มาจนถึงโรงพิมพ์ต่างๆ ย่านสะพานหันและสำเพ็งดังที่ได้กล่าวถึงมาแล้วนั้น เป็นเหมือนแรงกระตุ้นให้มีผู้คิดตั้งโรงพิมพ์น้อยใหญ่เกิดตามขึ้นมาอีกหลายแห่งใน

ย่านสำเพ็งจนถึงถนนเยาวราช เพื่อรับจ้างทำงานพิมพ์โดยเฉพาะ อย่างเช่น โรงพิมพ์จันหว่า โรงพิมพ์สุ่นนำ และโรงพิมพ์ขนาดใหญ่ที่ชื่อ โรงพิมพ์ปอธง เป็นอาทิ

1. โรงพิมพ์เลี่ยงเชียง

แต่ในขณะเดียวกันก็มีโรงพิมพ์เล็กๆ แห่งหนึ่งนามว่า "โรงพิมพ์เลี่ยงเชียง" ได้อุบัติขึ้นเพื่อรับภารกิจในการพิมพ์หนังสือทางพุทธศาสนาโดยเฉพาะ

โรงพิมพ์เลี่ยงเชียง มีความเป็นมาจากการที่ในสมัยต้นรัชกาลที่ 6 เมื่อ พ.ศ. 2455 นายลิปโป แซ่เตียว ซึ่งได้อพยพมาจากหมู่บ้านซินเลี้ยว เมืองซัวเถา ประเทศจีน เข้ามาตั้งรกรากทำมาหากินในประเทศสยาม ด้วยการเริ่มต้นจากการเป็นคนงานในโรงพิมพ์ เป็นพ่อครัวในร้านขายผ้าย่านสำเพ็ง เป็นกรรมกรรับจ้างหาบน้ำประปาขาย เป็นพ่อค้าหาบเร่ขายผลไม้ และในที่สุดนายลิปโปก็พบเส้นทางสู่ความมั่นคงในชีวิตด้วยการประกอบอาชีพ "แลกวัด"

ซึ่งอาชีพ "แลกวัด" คือ การที่พ่อค้าจะนำของใช้ต่างๆ ที่พระสงฆ์จำเป็นต้องใช้ในชีวิตประจำวัน หรือต้องการ (โดยไม่ผิดพระธรรมวินัย) ไปแลกกับสิ่งของที่พระสงฆ์ได้รับการถวายมาจากญาติโยม และมีมากเกินความจำเป็น ของเหล่านี้ก็มักจะได้แก่ สบงจีวร ผ้าอาบ ย่าม ใบชา น้ำตาล มีดโกน และอื่นๆ ตามสมควรแก่สมณะควรมีควรใช้ จากนั้นพ่อค้าก็จะนำของที่แลกได้มาจากพระสงฆ์ไปแลกต่อไป หรือไปขายให้กับร้านค้าหรือคนทั่วไปอีกที โดยพ่อค้าจะบวกกำไรเอาไว้พอสมควร เพื่ออำนวยความสะดวกให้กับพระสงฆ์จะได้จัดหาของใช้ได้โดยไม่ต้องไปซื้อหามาจากตลาดซึ่งเป็นการไม่สะดวกอยู่แล้ว

และในตอนนั้นสินค้าที่พ่อค้าคนอื่นๆ ที่ทำอยู่ก่อนแล้ว ใช้ในการแลกวัดมักจะเป็นของใช้ประจำวันไปแลกของกับพระสงฆ์ ส่วนหนังสือนักธรรมบาลี คัมภีร์เทศนานั้นมีอยู่น้อยรายมาก

ดังนั้นนายลิปโปจึงไปรับหนังสือทางพุทธศาสนามาจากโรงพิมพ์ต่างๆ มาใช้ในการแลกของกับพระสงฆ์ตามวัดทั่วๆ ไป โดยลิปโปได้ประกอบอาชีพนี้ด้วยความซื่อสัตย์ ขยันหมั่นเพียร มีความมานะอดทน และกตัญญูรู้คุณคนเสมอมา

ดังนั้นใน พ.ศ. 2459 นายลิปโปจึงได้รับการสนับสนุนด้านการเงินจากพระครูวินัยธรเพ็ชร ปภงฺกโร วัดเทพศิรินทราวาส ออกทุนจำนวนหนึ่งให้นำไปตั้งร้านค้าและโรงพิมพ์ นอกจากนี้ยังได้รับความช่วยเหลือจากพระเถรานุเถระที่มีความรู้ความสามารถหลายท่าน ให้ความอนุเคราะห์ช่วยเป็นผู้รวบรวม เรียบเรียง และมอบต้นฉบับมาให้จัดพิมพ์หนังสือออกจำหน่าย โดยบางท่านก็ไม่ยอมรับค่าตอบแทนแต่อย่างใด

โดยเฉพาะหนังสือ*สวดมนต์เจ็ดตำนาน* ของโรงพิมพ์เลี่ยงเชียงนับได้ว่าเป็นสินค้าที่ขายดีมาก จนทำให้มีผู้พิมพ์ตามอย่างออกมาขายจนร่ำรวยไปตามๆ กัน ทั้งเจ้าของต้นแบบและคนเลียนแบบ จนต่อมาโรงพิมพ์เลี่ยงเชียงต้องประกาศสงวนลิขสิทธิ์เอาไว้ในหนังสือ*สวดมนต์เจ็ดตำนาน* ที่ตนจัดพิมพ์อยู่ในเวลานั้น

นอกจากจะทำการพิมพ์หนังสือสวดมนต์ หนังสือตำราทางพุทธศาสนา และรับจ้างพิมพ์งานต่างๆ ไปพร้อมกันแล้ว ยังพบข้อมูลว่า โรงพิมพ์เลี่ยงเชียง ได้พิมพ์พวกหนังสือกลอนต่างๆ ออกขายด้วย อย่างเช่น คำกลอนภาคอีสานเรื่องกาพเกษ ของพระมหาเสาร์ แพนพา น.ธ. เอก (ไม่ทราบปีที่พิมพ์) แต่ระบุสถานที่ตั้งโรงพิมพ์ว่าอยู่ที่ “เชิงสะพานเสาชิงช้า พระนคร”

ซึ่งใน พ.ศ. 2499 ได้ระบุสถานที่ตั้งว่าอยู่ที่ เลขที่ 223 เยื้องตรงข้ามสถานีตำรวจสำราญราษฎร์ โดยมีนายโซซิมเป็นเจ้าของ[67] แล้วก็ได้ตั้งอยู่ที่นี่เรื่อยมา โดยการบริหารงานของนายสุขสันต์ จงพิพัฒน์ยิ่ง (เหลนโรงพิมพ์เลี่ยงเชียง) และมีทายาทรุ่นต่อๆ มาสืบทอดกิจการถึงปัจจุบัน

ด้วยความรุ่งเรืองในกิจการพิมพ์หนังสือเช่นนี้เอง จึงปรากฏ

หลักฐานว่า นอกจากโรงพิมพ์เลี่ยงเชียงของทวดลิปโป ต่อมาได้เกิดโรงพิมพ์ที่แตกหน่อออกไปจากโรงพิมพ์เลี่ยงเชียงอีกหลายโรง อย่างเช่น โรงพิมพ์เลี่ยงเชียงธรรมบรรณาคาร (ลูกชายเลี่ยงเชียง) ตั้งอยู่เลขที่ 406 ถนนมหาไชย พระนคร และใน พ.ศ. 2515 ก็ได้มีโรงพิมพ์เลี่ยงเชียงธรรมประทีป (ตั้งอยู่เลขที่ 197 ถนนบำรุงเมือง ตอนสำราญราษฎร์ นครหลวง กรุงเทพธนบุรี, นายพินิจ จงประหยัดสุข เป็นผู้พิมพ์ผู้โฆษณา) เกิดขึ้นอีกด้วย

แต่อย่างไรก็ตาม ในบรรดาโรงพิมพ์ที่กล่าวถึงมาแล้วนี้ล้วนแต่เป็นโรงพิมพ์ในกลุ่มที่ผลิตงานตลาดราคาถูก และเป็นที่นิยมอ่านของชาวบ้านร้านตลาด แต่ราคาเล่มละสลึงก็ใช่ว่าจะถูก เพราะสามารถเป็นค่ากับข้าวได้มื้อหนึ่งสบาย ๆ ดังนั้นในปลายรัชกาลที่ 5 ถึงต้นรัชกาลที่ 6 จึงได้เริ่มเกิดอาชีพ “ร้านให้เช่าหนังสือ” ขึ้น และได้รับความนิยมมาก เพราะการเช่าหนังสืออ่านย่อมลงทุนน้อยกว่าการซื้อ อย่างเช่นร้านของ “แม่เลื่อนลอยฟ้า” (เลื่อน ประสารอักษรพรรณ, เกิด พ.ศ. 2433 มรณะ พ.ศ. 2505) บริเวณประตูผี ย่านสำราญราษฎร์ ที่นี่นอกจากจะมีหนังสือให้เช่าแล้ว เจ้าของร้านยังมีความงามไม่แพ้ใคร สมกับฉายาของเธอว่า “คนงามประตูผี”

2. บางกอกประสิทธิการกอมปนีลิมิเตด

บางกอกประสิทธิการกอมปนีลิมิเตด เป็นผู้ผลิตหนังสือรายหนึ่งในสมัยรัชกาลที่ 5 ตั้งอยู่ที่ออฟฟิซแพขาว ปากคลองวัดประยุรวงศาวาส โดยมีโรงพิมพ์ปยุรวงศ์ยันตรมุทริต เป็นโรงพิมพ์ในสังกัดผลิตหนังสือออกจำหน่าย และรับจ้างทำงานพิมพ์โดยทั่วไป ดังประกาศโฆษณาในหนังสือ*ประติทินบัตร แล จดหมายเหตุ* (เดือนธันวาคม ร.ศ. 108) ว่า

“‘โรงพิมพ์ปยุรวงศ์ยันตรมุทริต’ ตั้งอยู่ที่วัดปยุรวงศาวาส ฝั่งแม่น้ำตวันตก กรุงเทพฯ จะรับจ้างตีพิมพ์

ตั๋วฎีกาใบเสร็จ สมุดหนังสือทุกชนิด แลเยบผูกหนังสือเปนเล่ม ปกแขงทั้งอย่างดีอย่างกลางอย่างเลว ราคาถูกทำแล้วเรวด้วย ถ้าท่านผู้ใดจะจ้าง ขอเชิญมาพูดราคากับผู้จัดการที่โรงพิมพ์เถิด”

ซึ่งนอกจากที่นี่จะเป็นเจ้าของวารสารชื่อว่า*ประติทินบัตร แล จดหมายเหตุ* ที่มีนายนิล เปรียญ เป็นบรรณาธิการแล้ว ที่นี่ยังเป็นแหล่งผลิตหนังสือหลากหลายประเภท ทั้งเรื่องประโลมโลกย์ราคาถูกๆ ไปจนถึงตำราต่างๆ อาทิ

จักร์แก้ว เล่ม 1 ถึงเล่ม 18 ราคาเล่มละสลึง *ไกรทอง* เล่ม 1 ถึงเล่ม 3 เล่มละสลึง *อาวาศโวหาร* เล่มละสลึง *เสภาคำครูแจ้ง* เล่ม 1 เล่มละสลึง *กลโกง* เล่มละสลึง *นิทานชาติหวย* เล่มละสลึง *พระประจงเขา* เล่ม 1 ถึงเล่ม 5 ราคาเล่มละสลึง *ศรีสวัสดิ์วัด* เล่มละสลึง *กฎหมายลิลิต* ปกแข็งเล่มละ 2 บาท ปกอ่อนเล่มละ 6 สลึง *มิวเซียม* เล่ม 1 ถึงเล่ม 3 เล่มละ 6 สลึง *ธรรมวินยานุศาสน์* เล่มละ 2 บาท และที่มีราคาเล่มละเฟื้องก็ได้แก่ *สังวรวินัย* และ*สารพัดสอน*

แม้ว่าใน พ.ศ. 2540 ทางสำนักพิมพ์ต้นฉบับจะได้พิมพ์หนังสือ*ประติทินบัตร แล จดหมายเหตุ* (ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 2, จำนวน 500 เล่ม) ขึ้นมาใหม่ เพื่อการต่ออายุความรู้ในหนังสือเล่มนี้ให้ยาวนานออกไปแล้วก็ตาม และนานๆ ครั้งก็อาจจะมีหนังสือของโรงพิมพ์แห่งนี้ปรากฏออกมาให้เห็นในตลาดหนังสือเก่า วงการหนังสือเก่าบ้างก็ตาม

แต่สิ่งที่ยังเป็นปัญหาสืบมาจนทุกวันนี้ก็คือคำถามว่า “ใครเป็นเจ้าของที่นี่ และมีประวัติเป็นมาอย่างไร”

โดยจากการที่บางกอกประสิทธิการกอมปนีลิมิเตดเป็นผู้ผลิตหนังสือ*ประติทินบัตร แล จดหมายเหตุ* ของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) อีกทั้งสถานที่ตั้งบริษัทและโรงพิมพ์ยังอยู่ใกล้กันกับนิวาสสถานของสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ (สมเด็จเจ้าพระยาบรม

มหาประยุรวงศ์-ดิศ บุนนาค) แลบ้านเรือนของบุตรหลานของท่านผู้นี้

จึงเป็นเหตุให้มีผู้สันนิษฐานกันว่า ถ้าบางกอกประสิทธิการกอมปนีลิมิเตดและโรงพิมพ์ปยุรวงศ์ยันตรมุทริต ไม่ได้เป็นของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) ก็น่าจะเป็นของคนในสกุลบุนนาคท่านใดท่านหนึ่งอย่างแน่นอน

3. โรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจ

ในสมัยรัชกาลที่ 5 มีโรงพิมพ์ที่ถือว่าเป็นโรงพิมพ์คุณภาพ ผลิตหนังสือสวยหนังสือดีมีสาระ เช่น หนังสือพระราชนิพนธ์ หนังสือพระราชพงศาวดาร หนังสือสรรพตำราต่างๆ และหนังสือประเภทอื่นๆ อีกมาก เกิดขึ้นมาหลายแห่ง และในจำนวนนี้ก็รวมถึงโรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจของ “หลวงดำรงธรรมสาร (มี ธรรมาชีวะ)” ด้วย

ซึ่งในขณะที่ได้ก่อตั้งโรงพิมพ์ขึ้น หลวงดำรงธรรมสารรับราชการเป็นปลัดกรมอัยการ โดยจะรับจ้างทำงานพิมพ์หนังสือนานาชนิด อาทิ แบบเรียน หนังสืองานศพ หนังสือธรรมะ หนังสืออนุสรณ์ต่างๆ รวมทั้งหนังสือของหลวงอย่างเช่น หนังสือ*ราชกิจจานุเบกษา*

นอกจากนี้ ผลงานที่สำคัญอีกอย่างของโรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจและหลวงดำรงธรรมสารก็คือ การพิมพ์หนังสือถวายโดยเสด็จพระราชกุศลในงานต่างๆ หลายคราว จนพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสรรเสริญเอาไว้ในพระราชนิพนธ์เรื่อง*พระพุทธชินราช*

โรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจ ตั้งอยู่ที่ถนนบำรุงเมือง (ช่วงระหว่างสี่กั๊กเสาชิงช้ากับวัดสุทัศนเทพวราราม) โดยตัวอาคารโรงพิมพ์อยู่ลึกเข้าไปจากถนนเล็กน้อย เป็นอาคารก่ออิฐถือปูนสองชั้นที่นับได้ว่าทันสมัยมากในยุคนั้น ส่วนตึกสองแถวริมถนนที่ข้างหน้าทางเข้าโรงพิมพ์จะเป็นร้านขายหนังสือ และสำนักงานสำหรับติดต่อลูกค้า

ในยุคนั้นโรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจถือได้ว่าเป็นโรงพิมพ์ขนาดใหญ่

มีเครื่องพิมพ์ เครื่องจักรที่ทันสมัย มีคนงานถึง 70-80 คน โดยแบ่งหน้าที่การงานออกไปเป็นแผนกๆ คือ ช่างหล่อตัวพิมพ์ ช่างแท่น ช่างเรียง ช่างพับ และห้องสมุด ในการบริหารงานก็จะเอาใจใส่ดูแลคนงานเหมือนคนในครอบครัว และดูแลไปจนถึงรุ่นลูกรุ่นหลาน มีการจัดที่พักอาศัย ดูแลเรื่องอาหารการกินเป็นอย่างดีทุกมื้อ ถึงกับมีเรื่องเล่าสืบต่อกันมาจากคนรุ่นเก่าๆ ว่า ท่านมักจะลงมาตรวจตราดูแลเรื่องสำรับอาหารและความเป็นอยู่ด้วยตนเองอยู่เสมอ ถ้าพบข้อบกพร่องในสิ่งใดก็จะให้ผู้ที่มีหน้าที่รับผิดชอบในเรื่องนั้นๆ แก้ไขปรับปรุงทันที

ในด้านผลงานการพิมพ์ท่านก็เอาใจใส่ในธุระของผู้ที่ไปว่าจ้างได้อย่างถูกใจและทันการเสมอมา อีกทั้งยังคอยควบคุมให้คุณภาพของหนังสือออกมาสวยงามดีมีคุณภาพ ไม่ปล่อยปละละเลย

หลวงดำรงธรรมสาร เกิดในสมัยรัชกาลที่ 4 เมื่อ พ.ศ. 2397 เมื่ออายุได้ 41 ปี จึงได้ก่อตั้งโรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจขึ้นใน พ.ศ. 2438 และได้ดำเนินกิจการโรงพิมพ์ด้วยตนเองสืบมาเป็นเวลาถึง 22 ปี จนถึงแก่มรณกรรมใน พ.ศ. 2460 เมื่ออายุได้ 63 ปี

จากนั้นกิจการของท่านจึงตกอยู่ในความดูแลของผู้บริหารในรุ่นที่ 2 พระยาศรีบัญชา (ทวน ธรรมาชีวะ) บุตรชายของหลวงดำรงธรรมสาร แต่เนื่องจากพระยาศรีบัญชาซึ่งรับราชการอยู่ในกระทรวงการต่างประเทศ มีภารกิจในงานราชการมากมาย ไม่สามารถที่จะมาดูแลกิจการด้วยตนเองได้ตลอดเวลา จึงได้จ้างผู้จัดการโรงพิมพ์มาคอยดูแลกิจการแทน ส่วนตัวท่านเจ้าคุณศรีบัญชาจะแวะเวียนเข้ามาดูบ้างเป็นครั้งคราวไป

โดยในยุคนี้เอง ได้เกิดอุบัติเหตุขึ้นที่ร้านทำหมวกข้างๆ โรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจ เนื่องจากได้มีสะเก็ดไฟไปโดนพลาสติกพันรอบหมวกจนเกิดเพลิงไหม้ และได้ลุกลามมาถึงโรงพิมพ์ ทำให้ตึกใหญ่ (ที่มีลักษณะเดียวกันกับตึกที่ยังคงเหลืออยู่ในเวลานี้) ซึ่งเป็นสถานที่ตั้งแท่นพิมพ์และเก็บกระดาษ รวมทั้งตึกที่เป็นที่พำนักของพระยาศรี

บัญชา ตัวอาคารต้องสูญสิ้นไปในกองเพลิงพร้อมๆ กับตัวพิมพ์ตะกั่วจำนวนมาก และแท่นพิมพ์ (แรงคนหมุน) ที่เป็นแท่นรุ่นแรกของที่นี่

ต่อมาใน พ.ศ. 2497 เมื่อพระยาศรีบัญชาถึงแก่กรรม กิจการโรงพิมพ์จึงตกมาอยู่ในการดูแลของ "นายทุน ธรรมาชีวะ" บุตรคนโตของพระยาศรีบัญชา ผู้บริหารรุ่นที่ 3

ส่วนผู้จัดการในรุ่นต่อมา (ล่าสุดเท่าที่เคยทราบมา) ที่เป็นผู้บริหารโรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจรุ่นที่ 4 คือ นายธนู ธรรมาชีวะ (ผู้เป็นหลานทวดของหลวงดำรงธรรมสาร) และในยุคนี้เองที่ได้เปลี่ยนชื่อมาเป็น "ธรรมสารการพิมพ์" แต่ยังคงรับจ้างพิมพ์หนังสือต่างๆ ด้วยความเอาใจใส่ในผลงานเหมือนเดิม ในขณะที่โรงพิมพ์ใหญ่ในรุ่นเดียวกันอย่างเช่น โรงพิมพ์อักษรนิติ โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร ได้เลิกกิจการไปนานแล้ว

4. โรงพิมพ์ไท (นายแห)

โรงพิมพ์ไท (หรือที่บางเอกสารก็ใช้ว่า "โรงพิมพ์ไทย") ได้ก่อตั้งขึ้นโดย "นายแห" ที่ต่อมาพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯ พระราชทานบรรดาศักดิ์ให้เป็น "ขุนโสภิตอักษรการ" สังกัดกรมมหาดเล็กหลวง ก็ด้วยเหตุที่ได้พิมพ์หนังสือพระราชนิพนธ์เรื่องสำคัญ เช่น พระนลคำหลวงและธรรมาธรรมะสงครามถวายจนเป็นที่พอพระราชหฤทัยอย่างมาก

ในด้านประวัติส่วนตัวนั้น ปรากฏว่า "นายแห" เป็นบุตรของนายไก๋กับนางจีบ ชาวบ้านบางกะจะ จังหวัดจันทบุรี ที่ต่อมาได้ย้ายเข้ามาตั้งหลักแหล่งประกอบอาชีพอยู่ที่สำเพ็ง แล้วต่อมาจึงได้ย้ายไปตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ตำบลยศเส

เนื่องจากฐานะทางบ้านอาจจะไม่ค่อยดีนัก นายแหจึงต้องเริ่มทำงานตั้งแต่วัยเด็กด้วยการทำงานเป็นเด็กส่งปรู๊ฟอยู่ในโรงพิมพ์อักษรพิมพการ (โรงพิมพ์หลวง) ซึ่งก็คงจะเป็นเพราะเหตุที่ได้ทำงานอยู่ในโรงพิมพ์มาแต่เล็กนี่เอง ที่ทำให้นายแหมีความใฝ่ฝันและมุมานะ